

Denken als tegenwicht

Petra Bolhuis en Theo Meereboer, 2014

Inleiding

Het boek 'Denken' van Hannah Arendt is, en dat beschrijft zij zelf met zoveel woorden, een gedachtenexercitie aan de hand van teksten van filosofen, waarbij de Griekse denkers Socrates, Plato en Aristoteles, naast Kant en Hegel, een centrale plaats innemen. Uitgangspunt van het boek is het onderscheid dat door Kant wordt gemaakt tussen 'Verstand' en 'Vernunft'. Immanuel Kant analyseert in de 18de eeuw dit onderscheid. Hij komt tot de onderscheiding van de verschillende manieren waarop wij ons brein (life of the mind) kunnen gebruiken, doordat een eeuw eerder door Descartes een filosofische structuur is ontwikkeld die de directe aanleiding was voor een verandering van het spreken. Het betreft hier, om de term van Wittgenstein te gebruiken, een verandering van taalspel. Waar in de middeleeuwen, d.w.z., de vóór-cartesiaanse periode, het taalspel religieus was en de verschijnselen hun duiding kregen in religieuze noties, wordt het taalspel door het cartesiaanse denken een waarheidsvertoog. Daardoor worden de verschijnselen niet langer geduid in religieuze noties en dus in betekenissen, maar als waarheid in termen van oorzaak en gevolg, concreet aanwezig in de materialiteit. Dit wordt na Descartes, de gangbare wijze waarop over de verschijnselen wordt gesproken. Dit betekent dat het spreken over de wereld van de verschijnselen een ingrijpende verandering doormaakt. Het spreken over de verschijnselen in religieuze noties is betekenis verlenend. Hiermee bedoelen we dat de wijze waarop over de verschijnselen wordt gesproken niets zegt over de feitelijke van het verschijnsel, maar dat het weergeeft welke plaats het heeft in de schepping. Dat brengt met zich mee dat het niet iets zegt over de wetenschappelijke 'waarheid' van het verschijnsel.

Het denken van Descartes ontstaat niet *'out of the blue'* maar is het gevolg van maatschappelijke veranderingen, waarbij het ontstaan van de burgerij met haar handel en industrie vermoedelijk de belangrijkste factor is geweest. Hierdoor ontstond een kloof tussen het betekenis verlenende religieuze wereldbeeld en de concrete werkelijkheid. Descartes dicht deze kloof niet; hij maakt er twee werelden van. In het verlengde van William van Occam (14de eeuw) brengt Descartes een onderscheid, misschien wel een onoverbrugbaar onderscheid, aan tussen religie en materiele werkelijkheid. In het vervolg van het cartesiaanse denken ontstaat het wetenschappelijke denken dat een heel belangrijke consequentie aan het waarheidsvertoog toevoegt. De mechanica van Newton illustreert dit heel goed. De bewegingen van de materie waren al een aantal eeuwen object van onderzoek. Op allerlei manieren probeerden denkers om de bewegingen van de materie te vangen in wetmatigheden. Daarbij was het altijd een probleem om de noties kwaliteit en kwantiteit gezamenlijk onder te brengen in één denkwijze. Newton maakte de stap om de bewegingen uitsluitend kwantitatief op te vatten en maakte daarmee de wetenschappelijke beschrijving van de bewegingen van de materie uitsluitend kwantitatief. Daarmee verdween de kwaliteit van de verschijnselen uit het wetenschappelijke denken. In de tijd dat Kant zijn filosofisch werk schreef, was dit kwantitatieve wetenschappelijke denken al

zoeder gemeengoed geworden en had het zoeder een eigen positie verworven naast het religieuze denken, dat voor hem het onderscheid tussen het denken over de verschijnselen en het denken dat niet over de verschijnselen ging, duidelijk zichtbaar was geworden. Voor Kant was het in die periode heel belangrijk om een domein van de menselijke geest veilig te stellen voor het geloof. Hier gaan we doelbewust over van het gebruik van het woord religie naar het woord geloof. Een religie is, in zijn oorspronkelijke betekenis, een verklaringsmodel voor de werkelijkheid. Dat betekent dat het Christendom in de middeleeuwen een religie was omdat het de werkelijkheid verklaarde; alles wat er aan verschijnselen was, werd verklaard als een scheppingsdaad van God en een uitdrukking van de wil van God. Wanneer het cartesiaanse denken het taalspel gaat bepalen en er een waarheidsvertoog ontstaat, is niet langer het religieuze verklaren de maatstaf maar is het oorzaak en gevolg denken de nieuwe maatstaf geworden. Daarmee heeft dit waarheidsvertoog zich a.h.w. tussen de wereld van de verschijnselen en de religie ingedrongen. Dan wordt religie tot geloof. In plaats van een verklaringsmodel, wordt het Christendom tot drager van de moraliteit waarmee de waarheidsvertoog stuur krijgt. Ruw geschetst is dit het veld waarin Kant zijn analyses ontwikkelt. Hij constateert een verschil in de wijzen waarop de menselijke geest kan functioneren.

“Het denkvermogen evenwel, dat Kant, zoals we gezien hebben, *Vernunft* (rede) noemde om het te onderscheiden van *Verstand* (intellect, verstand), het kenvermogen, is van een totaal andere aard. Op zijn meest elementaire niveau en in Kants eigen woorden komt het onderscheid hierop neer: "Begrippen van de rede stellen ons in staat om te begrijpen [*begreifen*], zoals begrippen van het verstand ons in staat stellen om waarnemingen te vatten" ("*Vernunftbegriffe dienen zum Begreifen, wie Verstandesbegriffe zum Verstehen der Wahrnehmungen.*")”¹

Het onderscheid dat hier wordt gemaakt is van groot belang. De filosofie heeft vanaf het optreden van Socrates aandacht gehad voor de wijze waarop de menselijke geest functioneert en welke eisen daaraan gesteld kunnen of moeten worden. Omdat Arendt de analyse van het denken in zekere zin beperkt tot tekstanalyses, komt zij feitelijk ternauwernood voorbij de aanvang van de geschreven geschiedenis. Wij willen de herkomst van dit onderscheid nader onderzoeken. In tegenstelling tot de periode waarin Arendt leefde en werkte, is er tegenwoordig een benadrukking van de biologische verklaring van filosofische noties. Denk hierbij alleen al aan boeken als ‘De aap en de filosoof’² of ‘Empathie’³ van Frans de Waal en een boek als ‘Het zelf wordt zich bewust’⁴, van Antonio Damasio. Omdat het hier gaat om geestelijke processen zullen we ons moeten behelpen met een ideeëngeschiedenis.

We zullen proberen om op een aannemelijke en logische wijze te beschrijven hoe de biologische eigenschappen van de menselijke primaat in de loop van de ontwikkeling omvormingen doormaken

---

¹ Arendt, 2012

² De Waal, 2008

³ De Waal, 2009

⁴ Damasio, 2010

die tot gevolg hebben dat de natuurlijke vermogens van de menselijke primaat de gestalte krijgen van de geestelijke complexiteit die de huidige cultuurmens kenmerken.

1. Het ontstaan van de mens, het overleven en de cultuurisatie van artefacten

Over het algemeen spreken we over ‘de mens’ wanneer we artefacten vinden. Het maken van artefacten is daarmee het argument om een onderscheid tussen ‘de mens’ en andere primaten te maken. Het bedenken, vervaardigen en onderhouden van een artefact is de materiele zijde van een proces. Arendt benoemt dit proces in haar boek ‘De menselijke conditie’⁵ als ‘Het onnatuurlijk gebruik van het natuurlijke’. Dit is evenwel één zijde van de medaille. Goudsblom beschrijft dit proces uitgebreid in zijn boek *Vuur en beschaving*⁶. Hij laat zien dat er, zoals hij dat noemt een tweezijdige domesticatie plaatsvindt. Aan de ene kant is er die onderwerping van de natuur aan de mens, maar aan de andere kant moet die mens zich onderwerpen aan de eisen van de vervaardiging en het onderhoud van het artefact. Waar primaten in een natuurlijke situatie een reactieve levenswijze kennen, wat zoveel betekent dat de natuurlijke impulsen het gedrag van de primaat bepalen, is het voor het vervaardigen en onderhouden van een artefact noodzakelijk om allerlei impulsen te onderdrukken ten einde het artefact te maken of te onderhouden. Het is dus noodzakelijk dat het individu dat een artefact wil beheren tot zelfbeheer komt. Dit kan alleen worden verklaard als de waarde van het artefact zo groot is dat het een directe en ingrijpende toevoeging is aan de overleving van niet alleen het individu, maar van de hele gemeenschap. De noodzaak voor een ingrijpende verandering in het bestaan van mensen is voorwaardelijk voor de tweezijdige domesticatie die we hier gaan beschrijven.

Dat een hele gemeenschap een direct nut van een artefact voor het overleven moet ondervinden wordt duidelijk wanneer we bedenken dat het individu dat zich onledig houdt met een artefact, niet langer in staat is om zorg te dragen voor de eigen veiligheid of voor voedsel en dat de vervaardiging en het onderhoud eisen stellen die de mobiliteit mogelijk beperken. Deze eisen moeten door de gemeenschap actief worden opgenomen in gedrag. De gemeenschap moet voor voeding en veiligheid zorgen, rekening houden met de beperkingen die het artefact mogelijk oplegt en dus is het gebruik van een enkel artefact al voldoende om cultureel gedrag af te dwingen. Wat er dan moet plaatsvinden is een onzichtbaar proces in de geest. De levenswil, die toereikend is voor de soort om te overleven, moet worden ingezet om het nieuwe gedrag van vervaardiging en onderhoud van het artefact te verduurzamen. Dat betekent dat het artefact, zoals we eerder stelden, een wezenlijke bijdrage aan de overleving van de gemeenschap moet betekenen. Door deze bijdrage aan het overleven wordt de inzet van de levenswil hiervoor een biologische mogelijkheid. Zoals honger of pijn kunnen worden genegeerd bij een gevaar, zo is het organisme in staat om een prioriteit te stellen in gedrag, waarbij allerlei impulsen die er zijn en die normaal gesproken in gedrag zouden worden omgezet, worden genegeerd ten behoeve van het gewenste gedrag. Wat evenwel verworven moet worden is de duurzaamheid van het gedrag. Ook het meenemen van het artefact, het voortdurende onderhoud en alle gedragingen van de hele gemeenschap moeten verduurzaamd worden.

---

⁵ Arendt, 1968

⁶ Goudsblom, 1992

Het project van Hannah Arendt in dit boek 'Denken' is het begrijpen van de noties Oordelen, willen en denken. We zullen deze begrippen in dit stadium van hun ontwikkeling schetsen, zodat de biologische herkomst duidelijk wordt.

Het willen

We hebben laten zien hoe de levenswil noodzakelijkerwijs moet splitsen en omwille van het overleven de eigen impulsen moet gaan beheren. Er ontstaat een hiërarchische indeling van het belang van de impulsen. De behoefte om te krabben bij jeuk is van een minder gehalte dan de impuls tot vluchten bij het zien van een leeuw. De levenswil is hier weliswaar opgesplitst maar nog altijd is het overleven de drijfveer voor het gedrag.

De levenswil krijgt twee onderscheiden gestalten, te weten; een reactieve en een actieve gestalte. De reactieve gestalte is de 'normale' gestalte; de actieve is een onderscheiden veld in de geest dat verantwoordelijk is voor wat we kunnen benoemen als het culturele gedrag.

Het denken

De processen die over het vervaardigen, gebruiken en onderhouden van het artefact gaan, hebben evenals de pendant van dit geestelijke proces, dat zich afspeelt bij de stamgenoten die voor voeding en veiligheid van de maker moeten zorgen, de reële verschijnselen als basis. De processen zijn echter opgeslagen in het geheugen. Ze zijn geabstraheerd van de werkelijkheid en van een andere soort dan natuurlijke gedragingen als kauwen, krabben of lopen. Het zijn handelingen die deel uitmaken van de zelfdomesticatie en dus deel uitmaken van het 'onnatuurlijk gebruik van het natuurlijke'.

Binnen het actieve domein van de levenswil is het geformaliseerde gedrag met betrekking tot het artefact in het geheugen opgeslagen. De verduurzaming wordt bewerkstelligd door een geloof in de absolute eis van de voorouders. Het gaat hierbij, in tegenstelling tot wat Arendt over het denken beweert, niet alleen om cognitieve processen die mensen in woorden kunnen denken, maar ook om woordloze imitatie die rechtstreeks in het onbewuste vóór -reflectieve deel van ons lichaam wordt opgeslagen.

Het oordelen

Het oordelen van de mens in de natuurlijke omstandigheden is, hoe kan het ook anders, deel van het overleven. Aangezien de mens een groepsdier is, is het natuurlijke gedragspatroon in belangrijke mate individueel. Kenmerkend voor groepsdieren is gedragsvariatie die er voor zorgt dat het vermogen van het groepsdier om in variërende omstandigheden te overleven, optimaal is. Voor alle gedragsvariëaties is het evenwel voorwaardelijk dat ze voldoen aan het basale overleven. In deze gedragspatronen voldoen alle handelingen dus aan de voorwaarden van het overleven. Alle gedragingen vinden hun grond in een oordeel. Vanuit de natuur het juiste doen de biologische basis van het oordelen. Deze vorm van oordelen is een combinatie van omgaan met de verschijnselen in het hier en nu, samen met de herinnering. Vanuit de neurobiologie die in de laatste twintig jaren is ontwikkeld, weten we dat deze herinnering deels uit opgedane ervaringen voortkomt, maar ook deels op onbewuste en op genetisch overgedragen 'weten' voortkomt. Het netwerk van betrekkingen is het veld waar het oordeel in plaatsvindt.

geweten

In dit stadium van de menselijke ontwikkeling is er van een geweten nog niet echt sprake. Maar we zullen onder dit kopje wel onderzoeken uit welke biologische potenties het uiteindelijke menselijke geweten kan zijn ontstaan. Wanneer we de basis van dit geweten willen vinden, moeten we vóór alles begrijpen dat het moderne geweten met haar idee over 'goed' en 'kwaad' niet in die biologie kan worden teruggevonden. Om een beeld van de basis van het geweten te krijgen moeten we de mens als groepsdier beschouwen. Aan de ene kant is voor groepsdieren de uniciteit van alle individuen een belangrijk gegeven. Juist de variëteit van de groep is van belang voor het overleven van de soort. Aan de andere kant kent iedere gemeenschap van groepsdieren een set van regels waar alle individuen zich aan moeten houden. In het brein van groepsdieren is een functie die maakt dat het individu zich onderwerpt aan de regels van de gemeenschap. Deze functie is niet terug te vinden in een aanwijsbaar deel van het brein, maar bestaat uit een functie van samenwerkende delen, waarbij spiegelneuronen en limbisch systeem in elk geval betrokken zijn.

2. Cultuur en vooroudergeloof

Wanneer een gemeenschap of stamverband zich een overleven weet te veroveren middels artefacten, dan zien we belangrijke processen in de structuur van de gemeenschap zowel als in het geestelijk leven van de individuen optreden. Allereerst vertegenwoordigt het vervaardigen, onderhouden en gebruiken van het artefact een levensbelang. We moeten ons realiseren dat het artefact gewonnen is in een langdurige reeks van mislukkingen en verlies. Daarmee wordt enigermate duidelijk dat een artefact, wanneer gewonnen op de natuurlijke neigingen tot impulsgedrag en vergeten, in het belang voor het overleven, een buitengewoon krachtige motivering moest krijgen opdat het artefact in de zuivere, werkzame vorm, behouden bleef. Er ontstond een geestelijke structuur waarin de kracht van het overleven en de angst voor het verlies een geheugen inbrandde dat de herhaling van het identieke moest garanderen. Het artefact en alles wat dit artefact in stand hield, moest altijd op een identieke wijze gekopieerd worden. Het moest worden gedaan zoals dat was geleerd van de vader, de moeder, de grootvader, de grootmoeder, kortom hoe het was geleerd van de voorouders. De zegen van het artefact was door de voorouders gegeven en dit moest in een herhaling van hetzelfde worden gedaan op straffe van de mislukking. De mislukking kwam niet voort uit het onjuiste proces van maken of onderhouden, maar uit een onthouden van de zegen door de voorouders. Er was nog geen idee over de maakbaarheid; een artefact was werkzaam doordat de zegen van de voorouders er op rustte. Hier zien we dat de herkomst van religie en cultuur dezelfde zijn. Cultuur en religie zijn hier volkomen identiek. In een toename van de artefacten ontstaat ook een toename van de schuld aan de voorouders. Alle cultuur, alle artefacten die bijdragen aan de welvaart van de gemeenschap, zijn erfenissen van de voorouders.

De voorouders zijn allang niet meer lijfelijk aanwezig, maar hun identiteit leeft voort. Dit brengt een nieuw gegeven in de menselijke geest. Zoals de herinnering aan het reële gevaar van een leeuw of aan de verkwikking van regen deel uit kan maken van de menselijke geest, wat betekent dat hij het niet-aanwezige aanwezig kan stellen, zo stelt de mens zich in het vooroudergeloof een allang niet meer levende mens als aanwezig. De identiteit is nog altijd aanwezig en beoordeelt de handelingen van de levenden. De doden zijn alleen maar niet langer deel van de wereld van verschijnselen; ze

moeten wel in een wereld leven die naast deze wereld bestaat; er ontstaat een geloof in een bovenwereld.

Tegelijkertijd is het voor de instandhouding van de cultuur noodzakelijk dat er een duurzame zelfervaring ontstaat. Hiermee bedoelen we dat de individuen niet alleen een onderscheid kunnen maken tussen impulsen die ze moeten volgen en impulsen die ze moeten onderdrukken ten behoeve van het culturele gedrag, maar ook dat ze het culturele gedrag kunnen begrijpen in termen van 'ervoor' en 'erna'. Dit houdt in dat individuen in termen van tijd kunnen denken en dat ze daarmee het gelijkblijvende in tijd gaan onderscheiden. Dit brengt met zich mee dat zij zichzelf als een gelijkblijvende geestelijke kern gaan ervaren. Ook het blijvend karakter van de voorouders levert een ervaring van blijvende identiteit op. Een begin van een ik-ervaring is ontstaan. Het is de ervaring die op de incidentele ogenblikken van bewustzijn van de natuurlijke staat van zijn ontstaat en die de zelfervaring van schrik, angst of begeerte begeleidt. Deze oplichtende ervaring van eigen identiteit wordt verduurzaamd. Vanuit deze bewustzijnservaring krijgen de mensen ook een andere relatie met de natuur. Aangezien de voorouders tegelijkertijd aan- en afwezig zijn, onzichtbaar en onkenbaar zijn en zich toch in de materialiteit manifesteren, ontstaat, zoals we al aangaven, het idee van een andere wereld, een geestenwereld; Dit levert op dat de onvoorspelbaarheid van de natuur in toenemende mate toegeschreven gaat worden aan een geestenwereld. Alles is beziel, overal zijn geesten en voorouders. Succes bij de jacht wordt niet alleen bepaald door de behendigheid van de jager maar ook –en gaandeweg wordt dit belangrijker- door de geesten of de voorouders. Er moet geofferd worden om de voorouders en de geesten tevreden te stellen. Dit verklaart de grafvondsten van wapens, voedsel, kleding en persoonlijke eigendommen in graven van de vroege steentijd. Ook moeten we denken aan verhalen over 'de eeuwige jachtvelden' van de Noord-Amerikaanse indianen.

In dit proces, dat vele millennia duurt, ontplooiën de drie items denken, willen en oordelen zich op een voor de mens specifieke wijze

Het denken

In dit stadium van de ontwikkeling zien we dat de directe relatie tussen bewustzijn en de verschijnselen verbroken wordt. Het domein van de herinnering komt in verbinding met het bewustzijn in het hier en nu. Zoals al eerder gesteld is er de reactie van vrees en oplettenheid die bij een direct gevaar hoort, nodig om het individu te bewegen zich te onderwerpen aan de eisen van het artefact. Deze onderwerping moet een duurzaam karakter krijgen wat de vorming van een bewustzijn met zich meebrengt. Er is een bewustzijnsinhoud tot stand gekomen die niet langer reactief is en zich in de loop van de ontwikkeling gaat tonen als geloof. Culturele handelingen waren een eenheid van cultuur en religie; er was geen verschil tussen deze voor ons totaal verschillende domeinen. Dit verschil gaat nu in toenemende mate een rol spelen en niet alle mensen kunnen zelf de regels en gewoonten in hun denken vasthouden.

Het Willen

We hebben beschreven hoe de levenswil wordt opgesplitst. De natuurlijke vorm waarin de levenswil zich manifesteert is een reactieve. De emoties, veroorzaakt door aanstoot van het lichaam in de vorm van zintuigelijke indrukken of lichamelijke signalen zoals honger of jeuk, uitend zich in impulsen die onverkort gevolgd worden. Individuen zijn evenwel in staat om deze impulshandelingen te onderdrukken wanneer er een gebeurtenis plaatsvindt die een nieuwe impuls oplevert die voor het overleven een groter belang heeft dan de andere optredende impulsen. Om het in eenvoudige

Maieutiek bij 'Denken als tegenwicht'

termen te zeggen, wanneer een individu jeuk heeft en zich wil krabben zal hij die aandrang onderdrukken, misschien zelfs niet meer ervaren, wanneer een gevaarlijk roofdier aankomt. Dit vermogen heeft zich ontwikkeld tot een duurzaam vermogen om impulsen te onderdrukken ten behoeve van de eisen die het gebruik of het maken van een artefact stellen. Hierbij is het belang van het artefact voor de overleving het criterium dat de impuls onderdrukking bepaalt. Het willen is nu niet alleen gevormd door de eisen van het directe overleven, maar worden ook en misschien wel in hogere mate, gevormd door het geloof in de voorouders en de verhalen over de eisen die de voorouders opleggen aan het gedrag van de leden van de cultuur. Immers ook al lijkt gedrag het directe overleven te bevorderen, ingaan tegen de eisen van de voorouders kan op de lange termijn grote negatieve effecten op het overleven hebben omdat de voorouders de ultieme dragers zijn van het overleven van de groep.

Oordelen

Het oordelen is voor de natuurlijke mens, d.w.z. voor de mens voordat hij artefacten gaat produceren, een oordelen tussen leven en dood. In principe zijn alle handelingen onderworpen aan het oordeel over de veiligheid. Het voedsel dat wordt gegeten, de migraties, het vinden van een slaapplek, kortom alle handelingen spelen zich af op de grens van leven en dood. Dat wil niet zeggen dat het gevaar altijd actief aanwezig is, maar het zou er kunnen zijn. Het juiste oordeel betekent leven, een onjuist oordeel betekent de dood.

De introductie van artefacten brengt een verschuiving van het oordelen met zich mee. Behalve de normale functie van het oordelen zoals hiervoor beschreven, ontstaat een oordelen dat een relatie legt tussen het geloof in de vermogens van de voorouders zoals dat zich in de herinnering toont en de concrete omgang met de artefacten. Omdat het artefact een bepaalde garantie voor overleven vertegenwoordigt, moet het oordeelsvermogen deze concrete omgang met het artefact toetsen aan de herinnering, aan de wil van de voorouders. Het begrip voor het overleven is hiermee voor een deel geabstraheerd. Daardoor is het oordeelsvermogen eveneens gedeeltelijk abstract geworden. De gemeenschap velt het oordeel op basis van de vraag of de wil van de voorouders is gevolgd.

Het geweten

De functie die we eerder aanwezen als de basis van ons huidige geweten, ondergaat in dit proces een verandering. Nu is niet langer de set van regels die de gemeenschap als geheel in stand houdt en die door haar in stand gehouden wordt, de oriëntatie voor het individu, maar is hier een toevoeging bij gekomen. De niet meer lijfelijk aanwezige voorouders geven of onthouden hun zegen aan het cultureel gedrag van de leden van de gemeenschap. Dit culturele gedrag eist een toevoeging van een actief en duurzaam bewustzijn aan de gedragsoriëntatie van alle leden van de gemeenschap. Daarnaast wordt de individuele variatie in de groep versterkt doordat er arbeidsspecialisatie plaatsvindt. Ieder ambacht eist een eigen bewustzijnsinhoud die moet worden gehandhaafd. Ook is er een bewustzijn noodzakelijk van de voorwaarden en regels nodig voor een gemeenschapseconomie. Ook deze economie wordt door de onderwerping aan de wil van de voorouders verwerkelijkt. Binnen de gemeenschap ontstaat dus een soort van geweten in de vorm van ambachtelijk handelen en geordende zorg.

3. Landbouw, veeteelt en verbeeldingskracht

In de loop van de geschiedenis ontwikkelt de mens steeds meer artefacten die alle een wezenlijke bijdrage aan het overleven van de gemeenschap betekenen. Noodzakelijkerwijs ontstaat daarmee een hiërarchie van de artefacten. Ze kunnen niet allemaal het allerbelangrijkste zijn. Als gevolg van die hiërarchie in de artefacten ontstaat er ook een hiërarchie binnen de voorouders. De wereld van de voorouders wordt een complexere wereld die in haar werkzaamheid door de werkelijke wereld heenloopt. Gaandeweg zullen de mensen de invloed van de voorouders terugzien in alle gedragingen die door het gebruik van artefacten worden gekenmerkt. De jacht, het conserveren van voedsel en het vinden van eten staan allemaal in het licht van het vooroudergeloof. Gaandeweg wordt de omgang met de natuur gekenmerkt door de mee- of tegenwerking van voorouders of geesten. Doordat het bewustzijn het gelijkblijvende, de herhaling van hetzelfde vertegenwoordigt, wordt de voortdurende verandering van de natuur, het ongeluk bij de jacht, de slechte voedselvoorziening, slecht weer, kortom alles wat afwijkt van de herhaling van hetzelfde, een act van geesten en voorouders. Slechte jachtresultaten of het niet vinden van voedsel wordt daarom altijd geweten aan de ontstemming van de voorouders. Zwaarder en zwaarder wordt de last van het vooroudergeloof.

Op enig ogenblik worden landbouw en veeteelt uitgevonden. Dit is een omvangrijk en ingewikkeld proces waar we in dit stuk niet verder op ingaan. Wat de gevolgen van deze uitvindingen zijn is voor ons onderwerp wel van belang. De landbouw en de veeteelt vormen een soort sluitstuk op een ontwikkeling van toenemende culturele complexiteit. En waar in het begin van de culturele ontwikkeling ieder artefact een voorwaarde voor overleven betrof, is nu het geheel van culturele verworvenheden de menselijke conditie van overleven geworden. Enerzijds is de last van het vooroudergeloof heel groot geworden, anderzijds is het voor de menselijke geest niet langer zo, dat alle levensenergie die niet gebruikt hoeft te worden voor het directe overleven toegepast moet worden op de domesticatie van het eigen innerlijk. Er is een soort van 'surplus' aan levenswil ontstaan. Tegelijkertijd is er, doordat de nieuwe uitvindingen een nieuwe confrontatie met de natuur met zich meebrengen, een soort vacuüm in het begrijpen ontstaan. De bovenwereld van voorouders en geesten is ontoereikend om kiemkracht, wieden, zaaien, maaien en alle andere voor de landbouw en veeteelt belangrijke zaken te verklaren. De levensenergie die niet voor het overleven gebruikt hoeft te worden, zoekt -in ieder geval bij sommige individuen- een uitweg in een nieuw begrijpen. Dit vindt plaats in de vorm die a.h.w. geboren wordt uit de bekende machten en krachten die de wereld vormgeven, de geesten en de voorouders. Men ziet in de verschijnselen die de verwondering oproepen, vermogens die toegeschreven moeten worden aan identiteiten van een andere orde dan de geesten en voorouders en men neemt het bestaan van een godenwereld aan. Deze godenwereld krijgt gaandeweg een ordening en wordt tot een kosmogonie.

Diegenen die zich over het nieuwe veld van verschijnselen verwonderen en er verklaringen voor zoeken en vinden nemen een positie in tussen de 'gewone' mensen en een niet waarneembare bovenwereld. Dit proces van verwondering en nieuwe betekenisverlening is alleen maar mogelijk doordat een veranderend gebruik van het menselijk brein wordt gemaakt. Met name de functies die we tegenwoordig het denken, willen en oordelen noemen zijn van groot belang bij deze veranderingen.

Het denken

In de loop van de ontwikkeling die de mens als jager-verzamelaar heeft doorgemaakt, heeft het feit dat al generaties lang gekookt voedsel is gegeten, een belangrijke verandering mogelijk gemaakt. Vrijwel alle deskundigen zijn het erover eens dat het eten van gekookt voedsel de mogelijkheid van een groot brein heeft geschapen. De mutatie, waardoor het menselijk brein zo enorm groot kon worden werd niet door de natuurlijke omstandigheid van energiegebrek onmogelijk gemaakt, integendeel, de consumptie van gekookt voedsel maakte juist dat diegenen met een groter brein, en daarmee met een grotere capaciteit om problemen op te lossen, een grotere kans op overleven hadden. Het blijft evenwel een raadsel waarom dit grotere brein is ontstaan en deze aanname van een mutatie is tot op heden de meest plausibele. Toen de landbouw en de veeteelt werden uitgevonden, was dat een kwestie van 'trial and error'.

in het toepassen van door toeval gevonden werkingsprincipes ontstond de verwondering Deze verwondering, dit ervaren van onbegrip en het zich daarmee een vreemdeling in eigen land voelend, bracht het proces van betekenisverlening op gang. Er bestond al een bewustzijnsinhoud over de juiste vervaardiging en toepassing van de artefacten. De macht van de voorouders, de zegen die zij bij voortduring aan de levende generatie gaven, gaf een bewustzijnsinhoud die weliswaar ontstaan was uit de relatie van heden en herinnering, maar zij had zich een eigen positie in de geest verworven. Waar de herinnering steeds moest worden opgeroepen door externe factoren, was de structuur van het vooroudergeloof gaandeweg een min of meer permanente aanwezigheid in het brein geworden. De complexiteit van de wereld van de artefacten was zozeer toegenomen dat dit noodzakelijk was geworden. Vanuit deze complexe bovenwereld met haar hiërarchisch gestructureerde machten van de voorouders was de stap naar machten, identiteiten die een verklaring boden voor de nieuw waargenomen verschijnselen een -blijkbaar- haalbare. Het creëren van een godenwereld waarmee de nieuwe verschijnselen van betekenis werden voorzien, was daarmee een stap van het denken. Hier is de lijn van gezond verstand, *sensus communis*, van kennis en betekenisverlening nog een hechte eenheid. De kennis is betekenis en het gezond verstand krijgt een sluitend wereldbeeld aangeleverd.

Het willen

De voedselproductie is door de landbouw en de veeteelt zozeer gegarandeerd dat de levenswil, die al onderscheiden is in een actief deel en een reactief deel, voor een deel niet langer opgeëist wordt door het strikte overleven. Het feit dat groepen mannen zich onledig kunnen houden met andere dingen dan de noodzaak, is uitdrukking van deze overvloed. Aangezien de levenservaring nog volledig in het licht van het overleven staat, is het voor de mensen nog onzichtbaar dat de wil zich met 'nutteloze' zaken bezighoudt. De strijd omwille van de strijd, de priesterklasse die niet zelf deelneemt aan de arbeid en de nieuwe klasse van een adel die uitsluitend regeert lijken voor de mensen deel uit te maken van een natuurlijke ordening, gericht op het overleven. Dat dit een culturele vorm is die in haar sociale structuur al een aanzienlijke ruimte heeft voor levenswil die geen invulling geeft aan de noodzaak, is nog onzichtbaar.

Het oordelen

Hiervoor hebben we geschetst hoe het oordelen 'opklom' van het directe oordeel over de verschijnselen naar een oordeel over de individuele activiteiten in het licht van het vervaardigen van

Maieutiek bij 'Denken als tegenwicht'

artefacten. Steeds moest het individu een oordeel over het eigen gedrag en dat van de stamgenoten hebben in de relatie tot de eisen van de voorouders. Wanneer de betekenisverlening een steeds grotere wereld in het denken bewerkstelligt, is er ook een toenemend aantal relaties tussen verschijnselen die problematisch zijn of geproblematiseerd worden. Zoals al aangevoerd bij het kopje 'denken' is er in dit stadium van het menselijke denken een directe relatie tussen kennis, gezond verstand en betekenisverlening. Dat brengt met zich mee dat, wanneer een probleem tot een oplossing wordt gebracht, een directe relatie wordt gelegd tussen deze, voor ons onderscheiden, vaardigheden van het brein. De waarheid is gezond verstand én is betekenisverlening. Begrijpt een mens de wereld van de goden en de voorouders, dan is dat de waarheid en is dat de manier waarop gehandeld moet worden. Het oordelen is daarmee nog altijd op het niveau van het invoegen van de betekenis in de *sensus communis*, van het gezond verstand.

Het geweten

De wereld die de mens met het bewustzijn bestrijkt, is in omvang toegenomen. Tot nog toe was er een kern van cultureel handelen dat de vervaardiging en het onderhoud van de artefacten betrof en de economie die daarvoor noodzakelijk was. De natuur waarbinnen de mens leefde viel niet onder het culturele door de voorouders bepaalde gedrag. Door de uitvinding van landbouw en veeteelt werd de natuur een deel van het menselijk cultureel handelen. Hoe kon men weten wat de goden, die de aan de landbouw en veeteelt gekoppelde mysteries in hun macht hadden, wilden? Er ontstaat in het oplossen van de daaraan gerelateerde vragen een nieuwe stratificatie binnen de gemeenschappen. De mensen die de wil van de goden uitleggen aan de hand van de verschijnselen worden belangrijk. Sjamanen en priesters gaan handelingsaanwijzingen geven en worden gezien als tussenpersonen tussen de goden en de mensenwereld. De 'gewone' mensen blijven geloven in de rol van de voorouders, maar krijgen daarnaast aanwijzingen op grond van een zuiverheidshiërarchie. Wie het dichtst bij de goden staat kan hun boodschap het beste verwoorden en draagt daardoor het meeste bij aan het goede leven van de gemeenschap.

In de loop van de tijd treedt een begrijpelijk maar negatief fenomeen op. Iedere misoogst, iedere natuurramp en alles wat intermenselijk misging, werd geweten aan gramschap van de goden over wangedrag van de mensen. Deze gramschap moest worden gestild. Offers, steeds grotere offers, moesten de goden weer gunstig stemmen. Dit onttaarde uiteindelijk in mensenoffers, steeds meer en steeds gruwelijker mensenoffers. Op enig moment zien we enerzijds een stabilisering van deze praktijken en anderzijds een zoektocht naar betrouwbare en 'goede' goden. De mensen gaan zich meer en meer onderworpen voelen aan zo niet kwaadwillende, dan toch onbetrouwbare goden. Ten dele neemt de mens dit proces in zichzelf op als een gedragsregulerende functie, maar het leidt op den duur ook tot innerlijke opstand en verwerping.

De axiale tijd, zoals beschreven door Jaspers⁷, is onder meer ook uitdrukking van die verwerping. Of het nu de vorm aanneemt van een hunkering naar de verloren 'Gouden tijd', of een streven naar een terugkeer naar een oergrond, of zoals dat in de Griekse wereld gebeurde in een uitvinding van een manier om zich te verzetten tegen de wil van de goden, de mensen wilden weg van een leefwijze die steeds meer vernietiging van hen vroeg. Hiermee zien we de kiem van een nieuw element in de gewetensvorming optreden. Het afwijzen van geweld, de compassie en de gastvrije omgang met onbekenden vinden hier hun herkomst.

---

⁷ Jaspers, 1956

4. De axiale tijd en de hiërarchie van het rationele denken

Vandaag de dag nemen we aan dat de toename van de populatie op het Eur-azisch continent een biologische consequentie ocriep. Doordat het overleven van de menselijke soort niet langer bedreigd werd, ontstond een verandering van de gerichtheid van de menselijke aandacht. Waar de mens vele generaties uitsluitend gericht was geweest op het strikte overleven, zien we vanaf de achtste eeuw BCE. een verandering van deze gerichtheid. De kwaliteit van het leven komt in de aandacht. Mensen zien het lijden en gaan de levensomstandigheden op een kritische manier bekijken. De wereld bestaat niet langer uit een duidelijke onderscheiding van dood en leven, maar krijgt een gedifferentieerder karakter. Al vanaf het optreden van Zarathustra (1400-1200 BCE) is de meest waarschijnlijke tijdsbepaling van zijn optreden) is een nieuwe problematisering van de wereld van de verschijnselen aan de orde.

Omdat de wereld van de verschijnselen niet langer eenvoudig te verdelen is in leven en dood ontstaat een nieuw domein. De dood blijft de dood en daarmee een absoluut gegeven. Binnen de wereld van de verschijnselen komen er behalve het overleven of niet overleven ook onderscheidingen tussen minder en beter. Dit onderscheid moet echter een leidraad hebben, een horizon. Wat is minder, wat is beter? Dan komt Zarathustra met de noties 'goed' en 'kwaad'. Het goede en het kwade zijn in een gedurige strijd met elkaar en ooit in de toekomst zal het goede het kwade overwinnen. Het kwade zal worden vernietigd. De keuzes die een mens maakt moeten zich dus oriënteren op het goede, opdat deze mens, die een ziel heeft, iets wat kan worden afgeleid uit de bovenwereld van de voorouders, deel van het goede zal uitmaken en daarmee het eeuwige leven in de wereld van de voorouders zal kunnen verwerven. Het denken gaat zich nu niet langer alleen oriënteren op de directe relatie met de wereld van de verschijnselen en de eisen vanuit de wereld van de voorouders, maar moet zich richten op een leven en een dood die in een verre toekomst liggen.

Hier zien we een kanteling in de zelfervaring van mensen. Waar in de vóór-axiale tijd de mens zich ondergeschikt voelde aan de machten en krachten van de natuur; waar hij zich in een gemeenschap aaneensloot tot op de ervaring van het eigen leven, ontstaat nu een individualisme. De geest heeft macht over de materie gekregen. Men kan keuzes maken die afwijken van de aanstoot van het lichaam en men kan de materie onderwerpen aan de menselijke macht, die niet langer moet gehoorzamen aan de voorwaarden van de voorouders. In plaats van een leven in verweer tegen de macht van de omstandigheden gaat de mens zijn innerlijk als primair machtscentrum ervaren.

In de loop van de tijd waarin landbouw en veeteelt tot ontwikkeling en bloei worden gebracht, ontstaan een groot aantal sociale veranderingen. Het is in deze context niet zinvol om die lijn van menselijke ontwikkeling uitputtend te behandelen en we zullen er dan ook alleen op ingaan wanneer dat van belang is voor de lijn van de ontwikkeling van het denken. Het vermogen om de nieuwe werkelijkheid te begrijpen is lang niet voor alle mensen weggelegd. We moeten het vermogen om de technieken van landbouw en veeteelt te begrijpen misschien wel vergelijken met het vermogen om de kwantumfysica te begrijpen in de huidige tijd. Er zijn maar weinig mensen die deze discipline snappen en de meeste mensen kennen over het algemeen niet meer dan het woord. Toch zijn er tal van toepassingen in de technieken die we dagelijks gebruiken die stoelen op de kwantumfysica. We gebruiken het, maar snappen er niets van. Zo moet het in de aanvang van de landbouw en de veeteelt ook geweest zijn. Gevolg daarvan is geweest dat er sociale geledingen ontstonden waarin

diegenen die het niet begrepen in een afhankelijkheidsrelatie kwamen. Deze afhankelijkheidsrelatie vertaalde zich in een meester-knechtverhouding, die we nu kennen als slavernij. Mensen gingen meer en meer sedentair leven en er ontstond daardoor stabielere territoria. Eigendom is een logisch gevolg van de landbouw en er ontstond dus ook eigenaars. De bezittende klasse ontstaat in de vorm van een adel en een stand van wat we nu herenboeren zouden noemen. De culturele overdracht die voorheen een overdracht van algemene aard was in de vorm van het vooroudergeloof en waarin alleen op individueel niveau ambachten werden overgedragen, krijgt nu een familiaal karakter; de ouders van de heersende klasse dragen hun kennis en kunde over op hun kinderen met het gevolg dat er heersende geslachten ontstaan. Ook ontstaat door de ideeën over goed en kwaad een beginnend individualisme. Niet langer is de macht van de voorouders de enige macht die het individu vormgeeft waardoor een individueel mens uitdrukking van een lijn van voorouders was, maar de keuzes in het hier en nu bepalen de positie van het individu in de toekomst. Er ontstaat daarmee een baaiert aan nieuwe zelfervaringen. De toekomst komt als religieus ideaal in beeld; het individu ontstaat in een relatie tot dit religieus ideaal; er ontstaat een individueel geweten met betrekking tot het goede gedrag; deze veranderingen in het zelfbeeld komen niet eensklaps tot stand maar vergen generaties van kleine stappen.

We kunnen waarnemen dat in de loop van de eeuwen vanaf de achtste eeuw BCE mensen 'nieuw' gedrag gaan vertonen en dat zij nieuwe denkbeelden in de praktijk gaan brengen. Waar komt dit nieuwe vandaan? Wanneer een min of meer duurzaam bewustzijn tot stand is gekomen en dit de gestolde vorm van cultuur en vooroudergeloof heeft aangenomen, dan is dit bewustzijn geen uitdrukking van de totale werkzaamheid van het brein. Er ontstaat door het bewustzijn een onbewuste. Immers, het bewustzijn beslaat maar een deel van het werkzame vermogen van het menselijke brein. Dit onbewuste is, zoals we door de wetenschappelijke ontwikkelingen van de afgelopen decennia te weten zijn gekomen, een belangrijke initiator voor intelligent gedrag. Omdat wij groepswezens zijn hebben we een innerlijke structuur ontwikkeld die ons in staat stelt om als groepsdieren op te treden. Kenmerk van het groepsdier is gelegen in de door Arendt zo gewaardeerde pluraliteit. Alle groepsdieren zijn gelijk, voor zover zij allen verschillend zijn. De overleefkracht van groepsdieren is juist in dit verschillend zijn gelegen. Ieder individu reageert enigszins anders dan alle anderen. Dit is één zijde van de kenmerken van groepsdieren. Wanneer er een aan de soort gekoppelde diversiteit van gedrag en optreden is, dan moet er ook een mechanisme zijn dat 'de neuzen dezelfde kant op houdt'. De omvorming van emotie, van aanstoot aan het lichaam vertaalt zich in sociaal aanvaard gedrag. Bij groepsdieren is dit een omvorming van emotie naar impuls. Wanneer de omstandigheden voor een groep veranderen, zien we dat de omvorming van emotie naar impuls ook een verandering ondergaat, zodat de individuen nieuwe gedragingen gaan vertonen, toegespitst op de nieuwe situatie. Op het niveau van de impulsen is het groepsdier dus leerbaar en sociaal 'intelligent'.

Omdat wij mensen ook groepsdieren zijn, zijn wij ook leerbaar in de vorming en omvorming van emotie naar gedrag. Hier laten we moedwillig de impuls weg uit de beschrijving omdat het bewustzijn een nieuwe stap tussen emotie en gedrag inbrengt. Waar de impuls zonder inmenging van een bewustzijn de emotie omzet in een handeling, maakt het bewustzijn, dat inmiddels de keuze uit 'goed, beter, best' kan maken, gebruik van de impuls om deze vorm te geven in een keuzebepaling. Wij kennen deze bewustzijnservaring als gevoelens. De gevoelens die in ons optreden, zijn de herkenbare elementen van de emotie en geven ons de mogelijkheid om gedragskeuzes te maken. Tegelijkertijd moeten we ons realiseren dat de gevoelens de taal van het

lichaam zijn en daarmee de taal van ons onbewuste. Er is dus in de loop van de menselijke ontwikkeling een complex innerlijk ontstaan.

In het bewustzijn ervaren we zowel gezond verstand, kennis gerelateerde omgang met de verschijnselen als betekenisverlening waarmee de wereld van verschijnselen in een betekenisvolle samenhang wordt gebracht. Daarnaast is er een onbewuste dat ons de informatie uit ons lichaam verschaft. Deze informatie is intelligibel, wat betekent dat niet alleen de verschijnselen die we ook met ons bewustzijn kunnen kennen en waarnemen, als gevoelens in ons bewustzijn komen, maar ook gevoelens die voortkomen uit informatie die we wel onbewust, maar niet bewust kunnen waarnemen. Dan spreken we van intuïtie. Wij denken dat in de periode van de axiale tijd de mensen deze vorm van informatie toeschreven aan hun ziel. Tenslotte had het vooroudergeloof al een bovenwereld met zielen in het denken doen ontstaan. Ook Arendt spreekt over de taal van het lichaam als de ziel, maar zij kent hier perse geen intelligentie aan toe.

In de periode van de axiale tijd, d.i. van de achtste eeuw BCE tot de tweede eeuw BCE vindt er een ontwikkeling in de menselijke geest plaats die we in de beschrijving vrijwel uitsluitend kennen in de vorm van de culturele veranderingen, van artefacten en de omgang daarmee. De veranderingen in de geest zijn, zeker in de canon van de filosofie, ternauwernood besproken. Toch moeten we, om het denken in haar onderscheiding van kennis en gezond verstand, te duiden, proberen om een samenhang in geestelijke veranderingen en culturele effecten te analyseren. Waar in de aanvang van de culturele ontwikkeling de ontdekking van artefacten een kwestie van *trial and error* was, zien we in de loop van de tijd ontstaan dat het menselijke brein een specifiek soort intelligentie gaat ontwikkelen. Wat de priesterklasse doet met betrekking tot de betekenisverlening in de wereld van landbouw en veeteelt, is meer en meer een probleemoplossend vermogen tot stand brengen. De manier waarop de mensen naar de werkelijkheid gaan kijken is gericht op problemen en de manier waarop deze kunnen worden opgelost. Deze neiging komt voort uit ons overleefinstinct. Waar we in de 'natuurlijke' omstandigheden het primaat van onze aandacht gaven aan gevaar en daar dan naar onze impulsen op reageerden, gaan we in culturele omstandigheden in toenemende mate naar gevaar, lijden en ongemak kijken of we het kunnen beheersen. Hier zien we Nietzsche's '*wille zur macht*' ontstaan. Deze wil tot macht komt daarmee voort uit ons onbewuste, het is een omvorming van onze natuurlijke biologische reactie op gevaar. Uit ons moderne hersenonderzoek weten we dat het onbewuste buitengewoon leerbaar is. We weten allemaal hoe zwemmen, fietsen, autorijden en tal van andere vaardigheden uit de bewuste aandacht verdwijnen en tot onbewust aangestuurde vaardigheden worden. Dit geldt ook voor abstracte kwaliteiten. Wanneer iemand een jarenlange studie achter de rug heeft in een vak als b.v. medicijnen, dan ontstaat een onbewuste vaardigheid om mensen te beoordelen op een diagnostische manier. Dan 'weet' iemand zonder woorden, zonder nadenken al wat iemand mankeert. Dit impliceert dat ons onbewuste gevormd wordt door de culturele omstandigheden van het individu. Intuïtie is cultureel instinct. In de axiale periode werkte de relatie tussen onbewuste, bewuste en gedrag ook al zo. Daardoor ontstond in die tijd een baaiert aan nieuwe denkbeelden. Het vooroudergeloof verloor haar absolute belang; de menselijke soort werd als soort niet langer in haar bestaan bedreigd zodat de biologie risicovol gedrag gedoogde.

Het denken

Wanneer mensen geconfronteerd worden met een wereld die door de uitvinding van de landbouw en de veeteelt niet alleen een grotere garantie voor het overleven biedt, maar ook een expansie van

de wereld van de verschijnselen oplevert, moeten arbeid en werk van betekenis worden voorzien. Zonder betekenis is een handeling, hoe zinvol ook, betekenisloos. In die zin zien we hier optreden wat feitelijk voor de hele culturele ontwikkeling geldt; het denken verleent betekenis aan het technische kunnen van de mensen. Culturele technieken kunnen alleen blijven bestaan als ze overgedragen kunnen worden en als ze ervaren worden als een zinnige bijdrage aan het bestaan. Er is dus een verband waarin de intermenselijke omgang voortdurend in een relatie van evenwicht wordt gebracht met de technische vindingen. Het feit dat de mens een onevenredig groot brein heeft ontwikkeld, maakt het mogelijk om tot begrip van een wereld te komen die de natuurlijke omstandigheden verre overstijgt. Er ontstaat dus noodzakelijkerwijs een denken dat betekenis verleent aan het technische handelen.

Overall op het Eur-azisch continent ontstaan nieuwe denkbeelden die zich losmaken van de dwingende structuur van het vooroudergeloof. Wij beperken onze analyse tot de westerse ontwikkelingen, waarbij we beginnen bij de Griekse filosofie. De problematische omstandigheden waar de Grieken zich voor gesteld weten brengen een lijn van denkbeelden op gang die zich losmaakt van de oppermachtige wereld van geesten en voorouders. Zonder verder veel aandacht te besteden aan de historische gebeurtenissen die de geestelijke veranderingen hebben geïnitieerd gaan we deze lijn van denken relateren aan de ontwikkeling van de geest. De belangrijke leider Solon brengt een wetgeving in de Griekse wereld die een ingrijpend effect heeft op het denken. Het beginsel van gelijkheid wordt in een wet verankerd. Dit heeft belangrijke gevolgen. Ten eerste is er de noodzaak om een andere vorm van identiteitsbepaling te vinden. In een ongelijke samenleving, d.w.z. in een hiërarchie, is de plaats die iemand heeft binnen de hiërarchie bepalend voor de identiteit. Valt de hiërarchie weg dan valt dus ook de identiteit bepaling weg. In een gemeenschap van gelijken ontstaat dan een nieuwe identiteit; in plaats van de hiërarchische identiteit wordt men een 'wie', een iemand. Deze vorm van identiteit heeft bijzondere kenmerken.

- 1) Een wie kan zichzelf niet definiëren. Alles wat een 'wie' over zichzelf zegt, is een aanduiding van het 'wat' iemand is en is dus geen bepaling van het 'wie'.
- 2) Ook is in een wereld van gelijken de vrijheid van handelen een principiële kenmerk. Daarmee is de vrijheid een probleem. Immers, hoe geef jij je vrijheid gestalte; wat doe je met je leven?

De Griekse vrije mannen gingen op zoek naar het 'goede leven'; In deze zoektocht werden zij geleid door de vinding van een nieuwe wijze van werkelijkheidsbepaling. Het denken in termen van oorzaak en gevolg maakte dat zij de vrijheid a.h.w. Opeisten. De wereld waar zij in leefden was een wereld die door geesten en voorouders en goden werd bepaald. Dan ontdekken zij de kracht en de macht van het oorzaak-gevolg denken. Het maakt ze los van de wereld van onzichtbare en onbetrouwbare identiteiten en geeft de macht in handen van de mens. Door nadenken in termen van de rationaliteit kan een mens het lot het hoofd bieden. Het denken wordt daarmee een domein van waarheidsvinding. De waarheidsvinding is geen bewijsbare analyse, het is de werkzaamheid die de overtuiging geeft. Er is nog niet zoiets als een waarheid die voor iedereen geldt. De waarheid biedt een goede manier waarop een individu zijn leven vorm kan geven. Het is in feite de individuele betekenisverlening. De rationaliteit is de structuur waarlangs vrije mannen hun vrijheid vorm en inhoud kunnen geven, maar het is in essentie nog steeds een, weliswaar 'ware', betekenisverlening.

Het willen

Het willen is in de axiale tijd niet alleen meer gericht op het overleven. De eisen die voortkomen uit het onderscheid tussen goed en kwaad maken andere vormen van willen mogelijk, soms zelfs tegengesteld aan het overleven. De toenemende technische kennis van zowel de werking van het innerlijk als van de technieken met betrekking tot de wereld van verschijnselen brengt een gedifferentieerd willen op gang.

Omdat niet alle leden van de gemeenschap actief deel hoeven te nemen aan de noodzaak, kan een elite zich veroorloven om niet te werken of te arbeiden. Op het niveau van de gemeenschap ontstaat hier vrije wil. Het is immers levenswil die niet gebruikt hoeft te worden voor de noodzaak. De vrije wil is daarmee nog geen onderscheiden ervaring van het individu. Dat kan alleen dan wanneer een individu weet heeft van beide mogelijkheden: die gedachten en dat gedrag dat mag en die gedachten en dat gedrag dat niet is toestaan.

Het oordelen

Het oordelen van de mensen in deze tijd krijgt een groter bereik. Waar tot de axiale tijd de begrippen goed en kwaad toegepast werden op de wereld en het de mens was die op het goede kon hopen middels de juiste offers aan de juiste goden of voorouders komt het oordelen door de rationaliteit in een ander licht te staan. Waar er eerst een tastend oordelen was op basis van inschattingen van wat de voorouders of de goden gunstig zou stemmen wordt nu een oordeel geveld op basis van steeds beter te voorspellen uitkomsten van verschillende gedragspatronen. In een beschouwing van de rationele werkelijkheid kan een oordeel geveld worden over een 'goed, beter, best' van de volgende handelingen. Niet de onzekerheid van de gunst of ongunst van de goden bepaalt het oordeel, maar kennis van het eigen kunnen, het eigen kennen gaan het oordeel bepalen. De maakbaarheid in alle facetten wordt het domein voor het oordeel.

Het geweten.

Gaandeweg wordt de rol van het geweten steeds herkenbaarder. De uitvinding van de rationaliteit door de Grieken heeft een grote *off spin*. We wezen al op de maakbaarheid en op het feit dat de mens zich als 'goed' opstelde tegenover de goden, die wispelturig en onbetrouwbaar waren. De rationaliteit brengt nog andere veranderingen met zich mee. Om in termen van oorzaak en gevolg te denken, is een oriëntatie op het 'goede' noodzakelijk. Voor die Griekse vrije mannen was het 'goede' een uitblinken. Niet langer is het kopiëren van het verleden de wijze waarop de voorouders moeten worden geëerd, nu is het uitblinken in de actuele gemeenschap dat wat men de voorouders toont. De gewetensfunctie die hierbij hoort is de afweging of wel alles is ondernomen om de allerbeste te zijn. Ambitie en concurrentie zijn kernwoorden voor de Grieken.

5. De vroedvrouw en het denken ,Socrates

Dan gebeurt er iets bijzonders. In een wereld gericht op uitblinken en dus op het zichtbare effect van het handelen komt een nieuwe manier van denken op. Het optreden van Socrates maakt het oordelen los van het primaat van de feitelijke werkzaamheid. Niet langer is de effectiviteit van de

Maieutiek bij 'Denken als tegenwicht'

handeling voortkomend uit het oordeel het belangrijkste. Socrates maakt het oordeel tot een resultante van de dialoog interieur. Het 'goede' wordt bij Socrates niet langer bepaald door de gemeenschap en het succes, maar door een innerlijk afwegen van denkbeelden in relatie tot het 'goede'.

Het denken

Hiermee is ook een nieuw stadium van denken aangebroken. Waar het denken tot nog toe een betekenisverlening was die zich uitdrukte in kennis en gezond verstand, die zich verantwoordelijk wist voor de cultuur en de religie, is het denken nu losgezongen van de kennis. Hoewel het domein van denken nog altijd een belangrijke bron is voor de ontwikkeling van werkzaamheid in de wereld van de kennis, is er een nieuw domein ontstaan waar het 'denken over' alleen is met zichzelf, zoals Arendt dat benoemt. Dit alleen zijn met zichzelf betekent zoveel als een dialoog interieur die overwegingen afmeet aan waarden die voor het individu het 'goede' vertegenwoordigen.

Het willen

Zoals hiervoor al benoemt, ontstaat de vrije wil pas wanneer zij innerlijk de confrontatie met de onvrijheid aangaat. In die zin kende Socrates als eerste, en vooreerst als enige in de ons bekende Griekse wereld, de vrije wil. Pas wanneer de door Socrates benoemde zelfervaring gemeengoed is geworden kunnen we van een algemene vrije wil spreken.

Tot die tijd bestaat de vorm van de wil uit een streven gedrag te ontwikkelen dat voortkomt uit een verhouding die een mens met bewustzijn kan aangaan met de impulsen en gevoelens. De vrijheid bestaat dan uit de gedragsvariaties in de wereld van de verschijnselen.

Het oordelen

Waar het oordelen, samen met de betekenisverlening tot op dit moment altijd volledig ten dienste van het overleven had gestaan, brengt Socrates hier een breuk tot stand. Is het oordeel voor de vrije Griekse man op dat ogenblik nog gericht op optimalisering van het gedrag in de wereld van de verschijnselen, Socrates maakt het hieruit los en geeft het absolute primaat voor het oordeel aan het ideële 'goede'.

Op het niveau van de biologie van de mens is dit soort gedrag alleen mogelijk wanneer de biologie niet langer het primaat aan het overleven geeft doordat de overleving van de soort gegarandeerd is. Het oordeel wordt een strikt individueel oordeel, gebaseerd op waarden die wel kenmerkend zijn voor het individu, maar niet noodzakelijkerwijs het overleven dienen. Ook hoeft het oordeel niet sociaal acceptabel te zijn.

Het geweten

Wat we hier zien ontstaan is een begin van het geweten. Het goede komt bij Socrates voort uit de wereld van de Idea. Voor Socrates is het goede ook een herinnering aan die bovenwereld van de Idea en ligt in die zin ook in het verlengde van een vooroudergeloof. Met het optreden van Socrates maakt de mens zich voor het eerst los uit de greep van het overleven en maakt hij de keuzes voor het individuele leven ondergeschikt aan het goede.

6. Naar een Christelijke denkwijze

In de loop van de Grieks-Romeinse periode ontstaat door de toenemende welvaart, een nieuw domein, het maatschappelijk domein. Dit bestaat bij gratie van een vermenging van de bezittende klasse die vrijheid had ten opzichte van de noodzaak door middel van hun bezit (land en huishouden) en mensen die middels arbeid of werk in hun levensonderhoud konden voorzien. De groep mensen die wel vrij is maar geen bezit heeft neemt enorm toe. De vrijheid betekent dat deze mensen geen eigendom van een ander zijn, maar betekent ook dat ze in hun eigen onderhoud moeten voorzien. Het hebben van een eigen nering of zich als arbeidskracht verhuren zijn dan de bestaansmogelijkheden.

De mogelijkheid om in vrijheid, d.w.z. niet gebonden door de noodzaak, het eigen leven vorm te geven, bestaat voor deze groep dan niet meer. Het 'wie' iemand is en het 'wat' iemand is maken tegelijkertijd deel uit van iemands identiteit. Er zijn situaties waarin 'wat' je bent, gebonden door de noodzaak, prevaleert en er zijn situaties waarin het 'wie' van de persoonlijkheid prevaleert. Deze vermenging van 'wie' en 'wat' kennen wij tot op de dag van vandaag.

De grote toename van de steden, met name die van Rome, levert ernstige problemen van ziekte en epidemieën op. De sterfte, met name die van kinderen, is heel groot. De ervaring van lijden is daarmee een wezenlijk deel van de dagelijkse levenservaring. De gemiddelde leeftijd is om en nabij de vijftienvijf jaar. Wanneer dan godsdiensten ontstaan die een hiernamaals beloven, is de aantrekkingskracht hiervan erg groot. Het Christendom is door haar aandacht voor de niet heersende klassen, buitengewoon impopulair bij de adel en navenant populair bij de werkende vrije mannen, de slaven en de vrouwen. Vanaf de vierde eeuw neemt de omvang van de Christelijke wereld, zeker ook door de verbinding met de wereldse macht van keizer Constantijn, snel toe.

Omdat het Christendom een religie is zonder aanwijzingen voor directe bestuursvormen en de nieuwe christenheid zich invoegt in een bestaand groot rijk, maken de leiders van de jonge kerk gebruik van de kennis en kunde die op bestuurlijk gebied is gevormd in het Grieks-Romeinse denken. Met name het werk van Plato wordt integraal opgenomen in de Christelijke leer.

Een van de belangrijke verschillen tussen de Grieks-Romeinse mensopvatting en die van het christendom wordt bepaald door de positie van het kwaad. Voor de Grieken en Romeinen lag het kwaad, zoals we hebben beschreven, in de wereld en was de mens in staat om in een reeks van 'goed, beter, best' een positie in de wereld in te nemen. Augustinus is de kerkvader die onomwonden duidelijk maakt dat het kwaad niet in de wereld kan liggen, want dat is de schepping van de almachtige. Het kwaad ligt door de zondeval in de mens. Dit is een mensbeeld dat zich eeuwenlang manifesteert in een '*mea culpa*', een 'mijn schuld'. Slechts de genade van God kan een mens verlossen uit de positie van schuld. Het streven van de mens moet zich richten op de navolging van het vleesgeworden woord van God, de Christus. Er ontstaat nu een nieuw mensbeeld; de mens is nu een onvolmaakt wezen tegenover een volmaakte, almachtige schepper.

Waar de kern van het Grieks-Romeinse denken bepaald werd door de elitaire sociale positie, wat zoveel wil zeggen dat wereldse omstandigheden de oriëntatie vormen voor het gedrag, bepaalt de religie het wereldse gedrag van het individu middels een gelofte aan een unieke en almachtige god. Het geloof, de religie is niet zomaar 'een manier van leven', het is een belofte aan een ideaal dat de vorm van een persoonlijk god heeft aangenomen. De betekenisverlening van de Christelijke religie staat diametraal tegenover de Grieks-Romeinse betekenisverlening. Waar deze laatste een duidelijke

voortzetting van de principes van kracht en dominantie is het daarmee een strijdethiek vertegenwoordigt, zijn voor het Christendom de geweldloosheid en de liefde de kern van haar leer. Deze *'Umwertung aller Werten'*, zoals Nietzsche dit proces noemde, is van een gigantisch ingrijpende aard. De hele geschiedenis van de mensheid hebben kracht en dominantie het vermogen om te overleven in barre omstandigheden bepaald. Zowel in onze biologie als in de vorming die door de culturele ontwikkeling werd afgedwongen, was het vermogen om te overleven het enige criterium dat uiteindelijk telde. De twee millennia die zijn verstreken sedert het begin van de jaartelling laten dan ook een moeitevolle geschiedenis van strijd tussen dit overleefprincipe en Christelijke waarden zien. Hierbij moeten we ons wel realiseren dat de wereldbevolking verdertigvoudigd is en dat de sterfte in de strijd is afgenomen van een kwart van de bevolking in de vóór-axiale tijd tot minder dan 2% van de bevolking in de 20ste eeuw.

De verandering van het denken die de overgave aan het Christendom met zich meebracht, gaat niet langer primair uit van het individu die zijn vrijheid zoekt, maar van een leer die de omgang met de wereld van verschijnselen aan de individuen oplegt. Er is daarmee sprake van een wereld van verschijnselen met een omgang die het juiste vertegenwoordigt en een bewustzijn dat een omvorming moet doormaken om zich aan te passen aan deze wereld van het juiste.

Het denken

Het denken van de mens wordt door de eisen van het Christendom tot verandering gebracht. Kant schrijft dat het *Vernunft* zich bezighoudt met betekenisverlening en daarmee het geloven (in de breedste zin van het woord) van de mens vertegenwoordigt. Betekenisverlening is een menselijke toekenning van betekenis aan de wereld van de verschijnselen en het is geen *ont-dekking*. De betekenissen die we toekennen aan de verschijnselen worden geordend door menselijke verbanden, menselijke structuren, bepaald door menselijke zintuigen en hersenen. Of de wereld een betekenis heeft van zichzelf, weten we niet en kunnen we ook nooit weten doordat we beperkt zijn door de menselijke vorm. Het denken wordt dus bepaald door de betekenissen die cultureel worden toegekend aan de verschijnselen en haar verbanden. De gemiddelde mens in de aanvang van de Christelijke leefwijze denkt en handelt vanuit een strijdethiek. Behalve de gedragingen die van direct belang zijn voor het overleven, zoals de landbouw of een ambacht, zijn de impulsen regulatief voor het gedrag. Er is geen taboe op geweld, sterker nog kracht is de wijze waarop een individu zijn plaats in de hiërarchie bepaalt. Het Christelijke geloof leert anders. Het gevolg hiervan is dat het denken zich afwendt van de impulsen en gevoelens en zich uitsluitend probeert te oriënteren op de Schrift. De Schrift wordt verwoord door een kerkelijke hiërarchie en daarmee ontstaat een tussenvorm tussen eigenmachtigheid en vrije wil en onderwerping aan een almachtige God met zijn vertegenwoordiging op aarde in de vorm van de kerk. In de geest van de mensen ontstaat een dualiteit. Enerzijds is er dit nieuwe Christelijke denken, dat zich richt op de *'amor Dei'* en anderzijds is er de millennia lang ingeslepen strijdethiek ingebed in geloof in geesten voorouders en demonen. Deze strijd, want het is een innerlijke strijd van formaat, wordt zichtbaar in de wijze waarop onder meer de duivel 'ontstaat' en vorm krijgt in de gestalte van Pan, de natuurgod van de Grieken en Romeinen. Dan is deze denkwijze als het ware samengebald in een eenduidige gestalte zodat goed en kwaad van elkaar onderscheiden kunnen worden in het innerlijk. De hervormingen kenmerken zich dan ook door een geloof dat het persoonlijke geweten centraal stelt in plaats van de kerkelijke hiërarchie. Iedere gelovige wordt nu zelf in staat geacht tot het leven naar een geweten dat gericht is op het goede in Christelijk opzicht.

Het willen

Door de introductie van een onderscheid tussen goed en kwaad in het menselijk innerlijk ontstaat de noodzaak om 'dat wil ik niet' tegen zichzelf te kunnen zeggen. Het 'ik wil niet' doet een 'ik wil' ontstaan. Voordat er een 'ik wil' ontstaat moet er een onderscheid zijn tussen een wel en niet willen. Het willen is in essentie de levenswil die zich onverkort in het lichaam als impuls doet kennen. Daarom is een 'ik wil niet' voorwaardelijk om een 'ik wil' te onderscheiden. Het 'ik wil' kent twee vormen van legitimering. De ene vorm is het invoegen in het juiste gedrag zoals dat in de wereld van verschijnselen is bepaald, de andere legitimering komt voort uit het denken en oordelen.

Het oordelen

Het oordelen ondergaat in de overgang van de ene naar de andere wijze van geloven en denken een ingrijpende verandering. Waar het oordelen in de tijd van de Grieken en Romeinen een rechtstreekse relatie tussen denken, kennis en gezond verstand als domein kende, worden de domeinen van kennis en gezond verstand niet langer automatisch in het verlengde van het domein van het denken ervaren. De werkelijkheid wordt a.h.w. in tweeën gedeeld. Aan de ene kant is er de wereld zoals men die al talloze generaties heeft ervaren en die alle kenmerken van het overleven vertegenwoordigt en aan de andere kant is er die nieuwe werkelijkheid die door het Christendom wordt bepaald. Deze laatste vergt een nieuw gedrag van mensen. Er is een almachtige God die ieder individu voortdurend in de gaten houdt en die een paradijselijk hiernamaals kan geven of weigeren. Dit vraagt van het individu een oriëntatie op de wensen van deze almachtige God. Dat houdt in dat het oordeel over het eigen gedrag plaatsvindt op grond van kennis. Deze kennis staat vaak op gespannen voet met de impulsen. In deze gedurige oriëntatie op het juiste gedrag ontstaat een internalisering van dit juiste gedrag in de vorm van een geweten. Het juiste gedrag wordt een innerlijk waardenstelsel dat rondom het goede groeit.

Het geweten.

In deze periode van de menselijke ontwikkeling wordt binnen de wereld van het Christendom, een grote omslag in de gewetensvorming zichtbaar. De mens wordt een duaal wezen, d.w.z. dat, in tegenstelling tot de Griekse opvatting, de mens niet alleen maar goed is, maar dat hij het goede en het kwade als potentie in zich heeft. Niet langer kan de mens vertrouwen op zijn innerlijk als leidraad voor het handelen, met dien verstande dat de stem van de voorouders of de voorschriften van de priesters beperkingen aan de impulshandelingen oplegden, maar een mens kon daarmee principieel niet langer afgaan op gevoelens. Alle gevoelens, alle impulsen moesten de toets van de Christelijke leer doorstaan. Dit betekende dat de cognitie en de stem van de zielzorger bepalend werden voor de 'goede' gedragingen. De biologische functie van de mens als groepswezen stelde hem in staat om een ingrijpende verandering in gedrag te internaliseren. In het begin van de middeleeuwen was de openlijke boetedoening de centrale manier waarop de mens tot correct gedrag werd gebracht, aan het eind van de middeleeuwen zien we de hervormingen optreden die als een belangrijk kenmerk het persoonlijk geweten naar voren brengen. Dit persoonlijk geweten is een afschaduwing van de Christelijke leer en kenmerkt zich door een innerlijk onderscheid tussen 'goede' en 'kwade' gevoelens en gedachten. De biecht laat heel goed zien hoe deze gewetensvorming tot stand kwam. De bevraging van 'wat heb je gedaan, wat dacht je daarbij en hoe kwam je tot dat denken enzovoorts' is een duidelijke illustratie van de wijze waarop een innerlijk leven tot een talig denken

over het eigen gedrag werd gemaakt. Wanneer Descartes zijn filosofie in de wereld brengt, is een deel van de Europese bevolking gevorm met een geweten dat zich bezighoudt met goed en kwaad.

7. De Cartesiaanse wending

Aan het einde van wat wij de middeleeuwen noemen zien we dat een intellectuele elite zich gaandeweg losmaakt van de wereld van het juiste zoals die is ontstaan in de loop van zo'n duizend jaar. Het Christendom heeft in die tijd allerlei 'heidense' elementen opgenomen in de religieuze praktijken om de toegankelijkheid van de Christelijke leer voor mensen groter te maken. Het heeft een praktijk opgeleverd die doorspekt is van niet-Christelijke gebruiken. De ontstane intellectuele elite, de burgerij, verzet zich enerzijds tegen dit bijgeloof en anderzijds willen zij een Christelijke leer waar de burgerij in vertegenwoordigd is. De wereld van het juiste wordt dus verworpen. In eerste instantie vloeien de hervormingen hieruit voort. Het religieuze denken, de betekenisverlening die zich toont in gedrag, geeft nu ruimte aan de burgerij. Arbeid en werk krijgen een nieuwe status en worden welgevallig in het oog van God. Het geweten wordt de individuele verantwoording voor het geloven en de kerkelijke hiërarchie wordt daarmee verworpen. Het is niet langer de daad van de kerkelijk vertegenwoordiger die de weg naar het hiernamaals effent, het is de persoonlijke levenswandel op grond van het eigen geweten dat een paspoort naar de hemel oplevert. De verwerping van de middeleeuwse wereld van het juiste rijgt wel een vervanging in de hervormingen, maar deze zijn niet toereikend om de zich ontwikkelende technische handelsmaatschappij van een verklaringsmodel te voorzien. Het is het denken van René Descartes dat een radicale verandering van het denken tot stand brengt. Met behoud van de almacht van God ontwikkelt hij een denken waarin de geest een onderscheiden substantie is. De wereld wordt nu verdeeld in de '*res extensa*' en de '*res cogitans*'. Daarnaast maakt Descartes de waarheid los uit de directe betekenisverlening en geeft hij de waarheid een overdraagbare status. De werkelijkheid kan nu in termen van waarheid die een werkzaamheid vertegenwoordigen, worden overgedragen. Hiermee wordt een kennisontwikkeling mogelijk die zich los lijkt te maken van de betekenisverlening. De religie verdwijnt als verklaringsmodel voor de werkelijkheid en wordt vervangen door de rationele verklaringwijze, waarbij de religie tot een geloof wordt dat de morele waarden van de samenleving draagt en overdraagt.

Het denken

Het denken toont zich nu in verschillende gestalten.

Ten eerste is er de gestalte waarin denken zich in een directe relatie met de kennis en het gezond verstand toont. Hier worden denkbeelden onderworpen aan en ingevoegd in een groeiende wereld van techniek en wetenschap.

Ten tweede is er het denken over betekenisverlening binnen het geloof. De rol en betekenis van het geloof zijn aan voortdurende verandering onderhevig doordat de wereld van de verschijnselen veranderd en in belang toeneemt.

Ten derde vraagt de wereld van de verschijnselen om een zich aan de veranderingen aanpassende betekenisverlening. Nieuwe technieken moeten in de morele waarden worden ingevoegd en vice versa.

Het willen

We hebben gezien hoe de vrije wil in een samengestelde gestalte gevormd is. De wil is vrij omdat de keuze tussen het 'ik wil niet' en het 'ik wil' ervaarbaar is gemaakt. Daarnaast is de vrijheid van de wil altijd op een 'nog niet' gericht. Het verleden is voorbij en in het heden is er geactualiseerd gedrag. In beide gevallen is willen niet van toepassing. In nieuwe situaties, waarbij het gebruik van de geest steeds complexer wordt door de groeiende technologische en maatschappelijke mogelijkheden, kan het willen zich manifesteren in al die mogelijke nieuwe domeinen. Het is het oordeel dat hier van doorslaggevend belang is.

Het oordelen

In dit stadium van de ontwikkeling van het gebruik van de menselijke geest wordt de rol van het oordelen steeds uitgebreider. Het Christelijk geloof is de drager van de morele waarden. Het juiste gedrag in de samenleving wordt bepaald door een wet- en regelgeving die uit de Christelijke waarden zijn voortgekomen.

Het geweten

Het Vernunft en het geloof kennen als betekenis verlenende instanties een relatie met de wereld van de verschijnselen, met het juiste. Gedrag en spreken over geloofszaken zijn onderworpen aan een waarheidsvertoog dat in de loop van de tijd een afspiegeling is geworden van het profane waarheidsvertoog. In het Deïsme zien we dat zelfs God zich moet houden aan de geformuleerde natuurwetten.

Dit betekent voor het geweten dat het individu zich primair oriënteert op de wereld van het juiste en dat zich in principe conformeert aan de orde van de gemeenschap. Dit is een herkenbare voortzetting van de biologische functie van het groepsdier mens.

In de wereld van het zuivere denken zijn het geloof en de rede zozeer van een andere orde dat ook het geweten van een andere aard wordt. Waar tot nog toe de waarheid en het juiste criteria voor het geweten waren en daarmee de wereld van de verschijnselen bepalend was voor de inbreng van het geweten, zien we bij deze laatste twee domeinen van denken dat niet *het juiste*, maar *het goede* criterium wordt voor deze inbreng van het geweten. Zoals we al bij Socrates zagen, is een 'dialogoos interieur' een typerend kenmerk van deze vorm van gebruik van het Vernunft. Of het nu gaat om geloof of om profane betekenisverlening, in beide gevallen is de wijze waarop het Vernunft moet worden gebruikt, hetzelfde.

Omdat de betekenisverlening het kenmerk van het Vernunft is, moeten de overwegingen die binnen dit domein worden gemaakt, voortdurend gerelateerd worden aan de waarden die de opbouw van het geloof en de rede tot stand hebben gebracht. Het is namelijk niet zo, dat het Vernunft een '*tabula rasa*' is. In de ontwikkeling van kind tot volwassene krijgt een mens, ten einde de wereld van verschijnselen in een begrijpelijke context te vangen, een reeks van betekenissen in de vorm van verbanden en waarderingen van de wereld van verschijnselen aangeleerd. Dit is wat Arendt de menselijke conditie noemt.

Tot de menselijke conditie hoort in de tegenwoordige westerse samenleving ook het aanbrengen van een persoonlijk geweten. Deze laat tot ontwikkeling gekomen menselijke mogelijkheid is nu zo alom aanwezig dat we het ontbreken hiervan zien als pathologisch.

8. Denkende machines en de terugkeer van betekenisverlening

Vanaf de tijd dat het denken van Descartes de westerse wereld in een waarheidsvertoog brengt en de wetenschappen zich gaan ontwikkelen, betekent de groei van de rationaliteit een afbrokkeling van de wereld van het geloof. Het feit dat het sociaal vertoog steeds minder ruimte biedt aan geloof, uitmondend in 'De dood van God' zoals Nietzsche aan het einde van de 19de eeuw schrijft, staat in wezen los van het geloof zoals zich dat in de individuele Vernunft manifesteert. Het geloof is naar het privé domein teruggedrongen, maar is niet verdwenen. Wel mist het geloof in toenemende mate de omvattende betekenisverlening die werd aangebracht in een wereld die een uitsluitend religieus vertoog kende en waar kerkbezoek standaard was. Tegenwoordig zoeken veel mensen zingeving in 'iets-isme' of wendt men zich tot oosterse stromingen om een invulling voor de betekenisverlening te vinden.

Deze ontwikkeling is niet dekkend voor de veranderingen die de menselijke geest in deze periode doormaakt. Taylor schrijft in de 'Bronnen van het Zelf' hoe aan het einde van de 18de eeuw een tweedeling zichtbaar wordt in de zelfervaring van de mensen. Aan de ene kant zien we het subject, onderworpen aan het waarheidsvertoog en het juiste gedrag en spreken in de wereld van de verschijnselen; aan de andere kant ontstaat daarmee een innerlijkheid van de mensen die Taylor benoemt als 'het ethisch-esthetisch subject'. We zien deze tweedeling terug in de culturele ontwikkeling van de 19de eeuw, in het contrast tussen de romantiek aan de ene kant en de wetenschappen en het geloof in de absolute macht van de rationaliteit aan de andere kant. De rol en positie van het ethisch-esthetisch subject is in de geschiedenis zichtbaar als de voortdurende confrontatie met de waarden die de cultuur schragen en de betekenisvolle kritieken hierop. Vanuit deze perspectief op de gestalten van wijsheid en kennis, van wie en wat, van kunst en wetenschap, van verstand en Vernunft, kunnen we de rollen van waarheid en betekenis tot op de huidige dag terugzien. De tegenstelling tussen de Frankfurter Schule en de Wiener Kreis drukt eenzelfde dichotomie uit. Steeds weer worden de mensen voor de keus gesteld of ze de rationele logische regels willen volgen of dat ze de moeilijke weg van een oordeel over goed en kwaad zullen gaan.

Hiermee wordt duidelijk dat het waarheidsvertoog wel bestaat dankzij de betekenisverlening, maar dat de waarheid zelf losgekoppeld is geraakt van de betekenis. Waar voor Descartes betekenis waarheid was, geeft het denken van Descartes de wereld een ander aanzien. Los van de kwaliteit van de objecten, los van de betekenis die de objecten hebben, zijn er overdraagbare ware uitspraken over de objecten mogelijk, namelijk de kwantificeerbare en herhaalbare kenmerken van de bestudeerde objecten die in overdraagbare waarheden kunnen worden gevangen, bij voorkeur in wiskundige termen. Daarmee zien we de scheiding tussen het wetenschappelijk en het ethisch-esthetisch subject vorm aannemen. Daardoor ook zien we de betekenisverlening terug in de breedte van de kunst. Of het nu gaat om literatuur of om muziek, om beeldhouwkunst of poëzie, de betekenis van ons bestaan ervaren we in de kunsten.

Wat hiermee evenwel niet wordt 'gezekerd' is een gedeelde gewetensvorming. En daar komt de zoektocht van Hannah Arendt aan de orde. In hoeverre kan het 'stop en denk' een wapen zijn tegen de banaliteit van het kwaad? Arendt gaat er van uit dat wij, de pluraliteit van mensen, een gedeelde moraliteit kunnen vinden in ons denken. Hierbij moeten we ons dan wel realiseren dat zij dit vermogen niet aan iedereen toeschrijft. Haar hoop is gevestigd op een uitbreiding van diegenen die tot de categorie 'helden' mogen rekenen. Helden zijn diegenen die in ongewone omstandigheden het gewone kunnen blijven doen.

Hiertoe gaat zij uit van de twee basisaannames die kenmerkend zijn voor haar denken en die hun wortels hebben in zowel haar filosofische belangstelling voor het Griekse denken als haar Joodse achtergrond. Dit zijn de begrippen pluraliteit en nataliteit. Ze beschrijft dat zij in tegenstelling tot Kant uitgaat van humaniteit en sociabiliteit als basis en niet als effect van menselijk handelen.

*"Hier concluderen we daarentegen dat sociabiliteit de oorsprong en niet het doel is van de humaniteit van de mens; sociabiliteit is, met andere woorden, de eigenlijke essentie van de mens voorzover hij uitsluitend deel uitmaakt van deze wereld"*⁸

Wij denken dat deze twee kenmerken stammen uit de biologische conditie van de mens. De mens is een groepsdier. Kenmerkend voor groepsdieren is dat de diversiteit een belangrijke overleefactor is. Het verschil tussen de individuen geeft de groep overleefkracht in uiteenlopende omstandigheden. De pluraliteit is daarmee een menselijke eigenschap die niet toevallig bij zijn cultuur is ontstaan, integendeel, de cultuur heeft een vorm aangenomen waarin de pluraliteit tot uiting komt. Het begrip pluraliteit heeft een aantal kenmerken. Een van de allerbelangrijkste is dat ieder individu ertoe doet. Noch het enkele individu, noch een groep individuen is in staat om een oordeel te vellen over het belang van andere individuen voor het voortbestaan van de soort. Niemand weet welke individuen in een toekomstige situatie van belang zijn voor dit voortbestaan van de menselijke soort en haar cultuur. Dit werpt een dam op tegen iedere vorm van vernietiging van de medemens. Een ander kenmerk van de pluraliteit wordt door Arendt zelf onder woorden gebracht:

*"De menselijke pluraliteit is niet hetzelfde als het anders zijn - die merkwaardige eigenschap, alteritas, eigen aan alles wat is, en daarom in de middeleeuwse filosofie een van de vier fundamentele, universele kenmerken van het zijnde, uitstijgend boven iedere bijzondere eigenschap. Het anders zijn is stellig een belangrijk aspect van de pluraliteit, en dit is dan ook de reden waarom al onze definities onderscheidingen zijn, waarom wij niet kunnen zeggen wat iets is zonder het te onderscheiden van iets anders. Het anders zijn is in zijn meest abstracte vorm slechts te vinden in de pure veelvoudigheid van anorganische voorwerpen, terwijl alle organisch leven reeds als zodanig variaties en verschillen te zien geeft, zelfs tussen exemplaren van dezelfde soort. Maar slechts de mens kan aan deze verschillen uitdrukking geven en zich van anderen onderscheiden, en slechts hij kan zich zelf meedelen en niet alleen maar iets - honger of dorst, genegenheid of vijandschap of vrees. Bij de mens worden het anders zijn, dat hij gemeen heeft met alles wat is, en het verschillend zijn, dat hij gemeen heeft met alles wat leeft, tot een uniek zijn, en de menselijke pluraliteit is de paradoxale pluraliteit van unieke wezens."*⁹

---

⁸ Arendt, 1994, 113

⁹ Arendt 1968, 175

Dit is een kenmerk dat een grote mate van tolerantie van mensen onderling noodzakelijk maakt. Het anders zijn van ieder ander wordt niet gevonden in het zoeken van de overeenkomsten, maar in een respect en zelfs liefde voor de vreemdheid van de ander, de onherkenbaarheid die een onlosmakelijk aspect van het mens-zijn betekent.

De nataliteit is een kenmerk van de mensen dat zowel een zegen en een vloek is. In de loop van zijn ontwikkeling heeft de mens op een voor de wetenschappen nog niet opgehelderde wijze, een brein gekregen dat zich niet beperkt tot een adequate reactie op uitdagingen vanuit de omgeving.

Sommigen gaan ervan uit dat er een mutatie is opgetreden die de beperking van de groei van de hersenen ophief. Dit zien we nog wel bij andere primaten, waarmee deze hypothese wel enige stevigheid krijgt. Deze onevenredig grotere hersenen leverden, toen ze er eenmaal waren, wel een grotere overlevingskans op. Ook zijn er wetenschappers die ervan uitgaan dat de domesticatie van het vuur en daarmee de mogelijkheid om gekookt voedsel te eten de groei van onze hersenen heeft bepaald. Dit met het argument dat gekookt voedsel ons de energie kan geven die nodig is om een zo groot brein, dat immers een aanzienlijk deel van onze energievoorziening opeist, bestaansmogelijkheid te verschaffen.

Daarmee zijn we weer bij het verhaal van Goudsblom aangeland. De ontwikkeling van cultuur in de vorm van artefacten en de onevenredig grote hersenen hebben dus wel een noodzakelijk verband met elkaar, maar hoe dit verband precies ligt is nog altijd in nevelen gehuld. Desalniettemin leven we als mensheid, met dit grote brein. Het stelde ons in staat om zoveel culturele macht te ontwikkelen dat we het overleven van de soort veilig hebben gesteld. Vanaf dat moment, vanaf de axiale tijd, zien we dat ons brein niet meer in zijn werkzaamheid wordt beperkt tot overlevingsstrategieën, maar dat het aangewend wordt voor de volledige breedte van culturele mogelijkheden. Cultuur is in die zin het onnatuurlijk gebruik van het natuurlijke.

Dit brein, dat in het bereik van zijn potentieel zelf een onnatuurlijk gegeven lijkt omdat het de mens mogelijkheden geeft die het natuurlijke vermogen tot overleven overschrijden, levert een menselijk kenmerk op dat Arendt de nataliteit noemt:

“Het ligt in het wezen van beginnen opgesloten, dat een begin wordt gemaakt met iets nieuws, dat niet vanzelfsprekend kan worden verwacht van, niet rechtstreeks en onvermijdelijk voortvloeit uit wat er ook aan vooraf moge zijn gegaan. Dit karakter van het verrassend onverwachte dragen alle aanvangen en alle oorsprongen. zo is het ontstaan van leven uit anorganische materie een oneindige onwaarschijnlijkheid van de anorganische processen, zoals het ontstaan van de aarde dat is in het licht van de processen die zich afspelen in het heelal, of de evolutie van menselijk uit dierlijk leven. Het nieuwe gebeurt altijd tegen het overweldigende getuigenis in van statistische wetten en hun waarschijnlijkheidsrekening, die voor alle praktische, alledaagse doeleinden neerkomt op zekerheid, de verschijning van het nieuwe heeft daarom altijd iets van een wonder. Het feit dat de mens in staat is tot handelen, betekent dat het onverwachte van hem kan worden verwacht, dat hij kan waarmaken wat in de hoogste mate onwaarschijnlijk is. En dit weer is slechts mogelijk omdat ieder mens uniek is, zodat er met iedere geboorte iets in de wereld komt dat op unieke wijze nieuw is. Met betrekking tot deze iemand die uniek is, kan in waarheid worden gezegd: daar was niemand voordien. Correspondeert het handelen, als zijnde een beginnen, met het feit van de geboorte, is het de effectuering van de menselijke

conditie der nataliteit, het spreken correspondeert met het feit van het verschillend-zijn en is de effectuering van de menselijke conditie der pluraliteit, d.w.z. van te leven als een zich van anderen onderscheidend en uniek wezen onder gelijken”¹⁰

De onevenredige grootte van het menselijke brein heeft zich ontplooit in een versterking van de overleef strategieën. Wat we nu het probleemoplossend vermogen van het menselijke brein noemen en dat we meten als Intelligentie Quotiënt, zouden we kunnen zien als een aberratie van het natuurlijk overleefinstinct. Dit enorm adequate probleemoplossend vermogen heeft de confrontatie van de kwetsbare mensen met de natuur niet ervaren als een door die natuur bepaalde menselijke conditie, maar als een probleem dat een betere menselijke conditie in de weg stond. Daarmee richt het menselijke brein zich uiteindelijk niet eens op het overleven, maar gaat het overleven voorbij en maakt in mensen een streven naar het ultiem goede wakker. Of dit streven naar het ultiem goede zich nu uitdrukt in Kokanje, het walhalla, het Nirwana of de hemel maakt in wezen niet uit.

Het is deze nataliteit die ons een tweede grond kan aanleveren voor moreel gedrag. De effecten van de nataliteit, van dit creatief vermogen, zijn van een gigantische omvang. Niet alleen hebben we het overleven van de menselijke soort veilig gesteld, we hebben de omvang van de menselijke samenleving tot onnatuurlijke proporties dien uitgroeien en hebben ons in die groei aangepast. In die zin kunnen we zeggen dat de menselijke culturen bestaan uit de artefacten en de omgang met deze artefacten. Ons moreel gedrag wordt in hoge mate bepaald door de omgang met onze technische werkelijkheid.

Tegelijkertijd heeft de mensheid wapens ontwikkeld waarmee we niet alleen de ander maar ook onszelf en de hele aarde erbij, kunnen vernietigen. De vraag die zich regelmatig doet horen in de moderne tijd is dan ook of ons denken onze technische vooruitgang kan bijbenen.

“De technologische vooruitgang verloopt vaak wel via min of meer dezelfde weg: van vuistbijl naar vuur, van hakmes naar knuppel, van okerpigment naar het begraven van doden, van visgerei naar pijl-en-boog(en zo door tot het espressoapparaat). Maar dat neemt niet weg dat de culturele omgang met de technologie een forse bandbreedte biedt waarin beschavingen van elkaar kunnen verschillen. Die bandbreedte zou, deze eeuw nog, wel eens het verschil kunnen betekenen tussen vooruitgang en ondergang”¹¹

De technologische ontwikkeling is niet ongedaan te maken. Wat we wel kunnen doen is begrijpen dat we de nataliteit ook kunnen en moeten aanwenden om de verschillen en geschillen die tussen ons mensen leven, zodanig vorm te geven dat ze de pluraliteit versterken en steunen. Dat is een oproep die niet bedoeld is voor een massabeweging, het is een oproep voor diegenen die het vermogen hebben om ‘held’ te worden. Helden zijn in dit verband niet diegenen die met wapens in de hand vijanden doden, het zijn de mensen die groot of klein, het gewone, het menselijke blijven doen, ook wanneer dat door geen ander meer gedaan wordt. Hoe groter de groep mensen die hiertoe in staat is, hoe groter de kans dat we een samenleving krijgen waarin de verschillen tussen mensen niet uitmonden in strijd, maar in een door alle partijen begrepen ruimte voor het nieuwe, het andere. Arendt ziet de waarde van het denken met name in politieke grenssituaties. Wij zijn van mening dat de definiëring van een politieke grenssituatie plastisch is. Uiteindelijk is het conflict een grenssituatie omdat dit de overgang van het politieke naar het voor-politieke kan markeren. De inzet van een

¹⁰ Arendt 1968,176

¹¹ Bregman 2013, 26

conflict moet daarom altijd gericht zijn op behoud van het politieke, dus van de dialoog en daarmee van de gelijkwaardigheid van de deelnemende partijen.

Wat we tot nog toe beschreven hebben is de ontwikkeling van de functies van het menselijke brein als individueel fenomeen. In feite hebben we ons beperkt tot het autonoom subject, behalve in de aanvang van de beschrijving van de culturele ontwikkeling. Daar wezen we op de absolute noodzaak van samenwerking. Om een artefact in stand te houden, tot deel van een samenleving te maken en te laten blijven, is het van voorwaardelijk belang dat er een onderlinge zorg en samenwerking is. Nietzsche spreekt in dit verband over een onverbreekbare band tussen cultuur en economie. Daarmee bedoelt hij niet dat een kapitalistische samenleving al vanaf het begin van de culturele ontwikkeling bestaan heeft, maar dat van meet af aan arbeidsspecialisatie en onderlinge zorg aan elkaar verbonden zijn geweest. Zonder het vermogen om uitzonderlijk goed samen te werken, zou de huidige mens niet zijn ontstaan. We moeten dan ook constateren dat dit een selectieprincipe moet zijn geweest. Diegenen die goed konden samenwerken en die deze samenwerking om wisten te zetten naar een primaire economie, hadden een veruit grotere overleefkans.

Daarmee is het verhaal nog niet rond. Wanneer een individu een artefact in de wereld brengt, dan is dat een 'veruitwendiging van het zelf', waarmee we bedoelen dat iemand een idee dat voortkomt uit het eigen innerlijk, vorm geeft in de materialiteit. Dit artefact kan toegepast worden door anderen. Daarmee is dat, wat eerst een 'veruitwendiging van het zelf' was nu ook deel van het zelf van anderen geworden. Wanneer het ene individu een hamer bedenkt en maakt, is dat binnen de kortste keren een werktuig dat niet alleen door anderen kan worden gebruikt, maar ook door anderen kan worden gemaakt. In niets is meer onderscheid te maken tussen de innerlijke ervaring van de eerste maker en alle anderen die dit artefact gebruiken en maken. Het is zodoende deel geworden van het gemeenschappelijke 'zelf'. Wanneer nu een ander individu bedenkt dat een uiteinde aan de hamer waarmee in een splitsing spijkers kunnen worden uitgetrokken, een toevoeging is aan de hamer, dan doet dit individu iets wat alleen kan worden bedacht als de hamer er al is. Op deze wijze 'stapelen' vindingen zich op in de loop van de geschiedenis. Vanuit die perspectief is de menselijke geschiedenis te begrijpen als de ontwikkeling van een enorm samenwerkingsverband of zelfs van een identiteit. Ieder artefact dat we vandaag de dag kennen en hanteren, van keukenmes tot deeltjesversneller, is geworteld in de lange reeks van elkaar opvolgende en verstrengelende artefacten vanaf het allereerste begin. De menselijke samenwerking en het gegeven dat die samenwerking stolt in artefacten en teksten, maakt dat de menselijke cultuur in hoge mate vergeleken kan worden met een organisme. Arendt gaat hierin in het vervolg van Kant, veel verder dan we tegenwoordig, op basis van de evolutiebiologie of de ethologie doen. Voor Arendt is de mensheid een geheel van gelijken en is de variatie uitsluitend te danken aan het bewustzijn. Dat maakt ook duidelijk hoe zij het menselijk gevoelsleven in een analogie met de organen kan denken. Wetenschappelijke onderzoeken van de laatste decennia laten zien dat gevoelens een algemene vorming ondergaan in de context en de cultuur waarin een individu opgroeit en dat dezelfde emoties tot verschillende gevoelens kunnen leiden.

Wij kunnen waarnemen dat de scheiding lichaam geest, zoals die door Descartes is beschreven, eeuwenlang heeft stand gehouden. We zien ook dat die nu vanuit met name de neurowetenschappen gekritiseerd wordt. Ondanks de moeilijkheden die gepaard gaan met het vinden van nieuwe woorden om de positie van de mens te beschrijven als een denkend lichaam, biedt het terugplaatsen van het denken in het lichaam veel aanknopingspunten om de rol van

imitatie en onbewuste beïnvloeding mee te kunnen nemen in een analyse van het denken. Wat echter nog weinig genoemd wordt in het huidig onderzoek, dat zich veelal richt op onderzoeken van een enkel individu, is de relatie die wij mensen met elkaar hebben. Wij gaan uit van mensen die met elkaar een netwerk van betrekkingen vormen. Zonder de typisch menselijke vermogens tot samenwerking waren we niet zo ver gekomen in onze technologie, in onze culturele ontwikkeling en zeker niet in onze morele ontwikkeling.

Juist de aspecten van *'the life of the mind'* bestaan, hoewel ze zich bij Arendt lijken af te spelen tussen ik en mijzelf, slechts bij gratie van een gemeenschap. De dialoog die zich afspeelt tussen Socrates en 'de kerel die thuis op hem wacht' is alleen mogelijk als er ook een gemeenschap is, opvoeding en sociabiliteit.

9. Tenslotte ; Denken als tegenwicht

De wolk

We hebben een ideeëngeschiedenis van de ontwikkeling van het denken geschetst. We hebben in de afgelopen colleges het boek 'Denken' van Hannah Arendt behandeld en haar denklijn zo goed mogelijk proberen na te voltrekken. Na het verschijnen van dit boek zijn zo'n 40 jaren verstreken. In de afgelopen decennia zijn veel nieuwe inzichten ontwikkeld rondom het brein, de genetica en de menselijke evolutie. We hebben in de laatste colleges aandacht besteed aan de ideeën van wetenschappers als Searl, Damasio, Dennett en nog anderen. Nu is het tijd geworden om een actuele analyse van denken te formuleren.

Om te beginnen moeten we de structuur van de menselijke gemeenschap schetsen. In de colleges gebruiken we regelmatig de metafoer van de wolk. In het centrum van de wolk vinden we de mensen van wie de opvattingen de optimale uitdrukking zijn van de 'sensus communis'. Hoe meer naar de buitenkant van de wolk wordt bewogen, hoe meer de opvattingen afwijken van de 'sensus communis'. De wolk beweegt. Deze beweging is de uitdrukking van de veranderende samenleving. Technische, religieuze, psychologische en sociale veranderingen laten allemaal de wolk bewegen. Door de beweging kunnen diegenen die in de periferie van de wolk zaten, ongemerkt in het centrum terecht komen en kunnen degenen die in het centrum zaten even ongemerkt in de periferie terecht komen.

De wolk bestaat uit de menselijke gemeenschap. Dat betekent dat de pluraliteit in de wolk vertegenwoordigd is. De pluraliteit is een basisidee in het denken van Hannah Arendt. Zij gaat uit van de waarde van ieder individu. Hoewel zij de verschillen tussen mensen, en dus de grond van de pluraliteit, in het bewustzijn plaatst terwijl wij van mening zijn dat de pluraliteit deel uitmaakt van onze biologie, maakt dat voor het gewicht dat Arendt eraan toekent, niet uit. Ieder mens doet ertoe en met ieder mens wordt een uniek gegeven toegevoegd aan het bestaan. Dit uitgangspunt is van groot belang, omdat de morele waarden die Arendt hanteert, in belangrijke mate, zo niet geheel, berusten op deze aanname. Wij onderschrijven dit uitgangspunt.

Bewustzijn

Maieutiek bij 'Denken als tegenwicht'

Met betrekking tot het bewustzijn hebben we een duidelijke kritiek op de opvattingen van Hannah Arendt. Zij gaat er van uit dat de ziel van de mens een grote mate van analogie vertoont met de organen en dat de gevoelens navenant gelijk zijn voor alle mensen. In de colleges waarbij Damasio en anderen aan de orde zijn geweest, menen we grond te hebben gevonden om op wetenschappelijke basis deze opvatting te mogen verwwerpen. De aanstoot van het lichaam door de omstandigheden is wellicht grotendeels gelijk, maar mensen kunnen slechts een relatief klein gedeelte van het enorme informatieaanbod opnemen. Dat betekent dat al op het niveau van de emoties aanzienlijke verschillen tussen mensen optreden. Daar komt dan nog overheen dat de emoties niet altijd tot dezelfde gevoelens leiden. Het voorbeeld van de loopbrug en de mooie enquêtrice van Searl gaf aan hoe verschillend de interpretatie van gevoelens kan zijn. Ook is er een terugkoppeling tussen bewustzijn en gevoelens en emoties mogelijk. De therapievorm van exposure is hier een treffend voorbeeld van.

Een tweede kritiek op Arendt betreft de rol van het onbewuste. Arendt beschrijft het onbewuste niet of in zeer negatieve termen. Het idee dat wij een lerend onbewuste hebben wordt door haar niet aanvaard. Op basis van de huidige stand van wetenschappelijk onderzoek kunnen we stellen dat het lerende onbewuste een grote invloed heeft op wat zij beschrijft als *'the life of the mind'*. De intuïtie is hier het voorbeeld van. In een eerder gedeelte van dit stuk hebben we hier meer over geschreven. Om de werking van ons brein te begrijpen, moeten we er eigenlijk van uit gaan dat er een voortdurende samenwerking is tussen de verschillende delen van ons brein en dat er een gedeelte van deze intensieve samenwerking tot ons bewustzijn doordringt maar dat een groot gedeelte op onbewust niveau ons handelen aanstuurt. Dijksterhuis heeft veel onderzoek gedaan waaruit deze onbewuste aansturing blijkt.

Spiegelneuronen

De spiegelneuronen verdienen een aparte vermelding in de kritiek en aanvulling op het werk van Arendt. De werking van de spiegelneuronen heeft een aantal raadsels met betrekking tot het menselijk functioneren opgelost, maar daarnaast heeft het ook een nieuwe ingang gegeven om leerprocessen te begrijpen. Uit de werking van de spiegelneuronen blijkt dat we leren door imitatie en dat ná de imitatie en de opname van het geïmiteerde in ons limbisch systeem, bewustwording plaatsvindt. De imitatie is het sterkst bij mensen die we herkennen als 'ons soort mensen'. Hieruit kunnen we afleiden dat de *'erweiterte Denkungsart'* het gemakkelijkst te doen is bij mensen die ons 'eigen' zijn. Hoe vreemder, hoe moeilijker deze inlevingsdaad te voltrekken is.

Inleving leidt echter niet altijd tot positief rekening houden met de behoeften van anderen. Inleving kan ons ook de informatie leveren die we kunnen gebruiken in de strijd. Vanuit onze biologie is er een onderscheid tussen wij en niet-wij. Dit onderscheid was van oorsprong een kloof die neerkwam op eigen en veilig tegenover vreemd en vijandig, gevaarlijk. In de loop van onze geschiedenis hebben we de grootte van de stam zozeer uitgebreid dat het wij versus het niet-wij hebben omgevormd tot het wij en zij. Dit is een onderscheid dat van een onschuldig 'wij zitten hier en zij zitten daar' kan uitgroeien tot 'wij zijn mensen' en 'zij zijn dat niet'. In dit laatste geval is het inleven in de ander om tot medeleven te komen niet langer voor de hand liggend.

De Waal maakt in *'een tijd voor empathie'* een terecht onderscheid tussen empathie en inleving, want op deze manier zien we een glijdende schaal waarop de empathie de vorm van inleving en

medeleven kan innemen tot een empathie die erop gericht is om de ander juist in zijn grootste kwetsbaarheid te treffen.

Het Denken

De vraag is nu welke rol we na deze complexe omzwervingen moeten toekennen aan het denken als een tegenwicht tegen 'de banaliteit van het kwaad'.

Verstand, kennisvermeerdering, het maakbare en het nut richten zich op doel-middel relaties waarbij de betekenisverlening niet vanzelfsprekend is. Dat is prima, maar alleen voor zover we ons realiseren dat er beperkingen zitten aan de wereld die hiermee beschreven kan worden. Waartoe we doen wat we doen, waar we ons op richten, kortom welke waarden we hiermee nastreven blijft onuitgesproken, al was het alleen al doordat het verstand geen waarden (er)kent. De rationaliteit heeft zoals Taylor beschrijft in *'De bronnen van het zelf'* de waarden van de religie moeiteloos overgenomen en doet dan alsof het hierbij om objectieve standpunten gaat. Ze kan zichzelf echter niet rechtvaardigen, maar ze stelt haar vooronderstelling ook niet ter discussie, omdat ze geen waarden erkent en er dus niets ter discussie te stellen lijkt.

Het verstand heeft enorm veel voordelen opgeleverd voor iedereen, voordelen die wij vooruitgang noemen. Pas laat komt er enige vorm van twijfel over de zegeningen van de vooruitgang. Willen we alles wat we kunnen? Het lijkt alsof Arendt een stop-en-denken in wil voeren als tegenwicht tegen de ongebreidelde uitbreiding van het verstand over alle levensgebieden. Het is echter een heikele oplossing want zoals we hebben laten zien gaat Arendt teveel uit van een zuiver denken los van de aansluiting van het lichaam. Daarmee houdt ze, tegen haar eigen opvattingen in, toch een soort Cartesiaanse scheiding lichaam-geest overeind.

Wij sluiten aan bij Arendt's opvatting dat het denken ook betekenis verlenend is. Omdat de wereld van de verschijnselen gevangen is in een waarheidsvertoog, is het denken een denken over de verschijnselen. Denken heeft principieel alle vrijheid, maar zal zich toch beperkt weten door een bijproduct van het denken, namelijk de inhoud van het geweten. Onze gewetensvorming vindt plaats binnen de cultuur waarin we opgevoed worden. Volgens ontwikkelingspsychologen als Kohlberg en Piaget is deze gewetensvorming in niveaus te verdelen. Het hoogste niveau van de gewetensvorming komt overeen met de *'erweiterte Denkungsart'* 'zoals door Arendt geformuleerd. De ontwikkelingspsychologen zijn het wellicht oneens over de precieze inhoud van de stadia van gewetensvorming, maar allen gaan er van uit dat niet ieder mens de hoogste stadia zal ontwikkelen. Enerzijds betekent dit dat de algemene gewetensvorming een conditionering is. Anderzijds moet de gevolgtrekking van deze overeenkomst zijn dat de man die op je wacht als je thuiskomt, niet op iedereen wacht, maar dat deze confrontatie voor een minderheid is weggelegd. De ontsporing van het denken is daarmee een reëel gevaar. Wanneer zich situaties voordoen die niet door de regels en wetten van de wereld van de verschijnselen van grenzen zijn voorzien, dan is er voor diegenen die dit hoogste niveau van gewetensvorming niet kennen, geen belemmering voor ontsporende gedachtegangen. Het oordelen, waarmee het denken in de wereld moet worden geplaatst, kent dan geen eigen begrenzing en is dan helemaal afhankelijk van de kracht van het publiek domein. Dit is niet afhankelijk van IQ, zoals Arendt al vaststelt, want ook het denken van Heidegger zou men kunnen opvatten als een denken dat niet door de hoogste vorm van geweten is gefilterd.

Denken en de wolk

Hoe moeten we alle hiervoor benoemde feiten en analyses nu tot een wapen tegen de banaliteit van het kwaad smeden? De cultuur is uitdrukking van de betekenisverlening, het begrijpen en in stand houden van de cultuur kan alleen plaatsvinden als het denken in stand gehouden wordt.

De cultuur is ook uitdrukking van de pluraliteit. Daarbij vormt het denken van de individuen enerzijds de mogelijkheid om zich in te voegen in de cultuur. Anderzijds houdt het denken van de verschillende individuen ook de cultuur in beweging en stemt haar af op de veranderende verschijnselen.

De uitkomst van het denken staat echter niet vast; de weigerambtenaar en diegene die weigert de niet-Jood verklaring te tekenen zijn beide vormen van zelfstandig denken tegen de heersende tendens in. Arendt benadrukt te weinig dat het goede niet vooraf gegeven is. Het goede is niet al gegeven en het individu dat 'stopt en denkt' vist het goede niet op uit het denken. De mogelijkheid van het goede is echter wel gediend bij het denken in meervoud; de pluraliteit is het wapen tegen het totalitarisme. Het totalitarisme gaat uit van een wereld met regels en sluit het denken actief buiten. Er is één goed en daarover hoeft niemand na te denken, sterker nog; denken mag niet. Hier vallen juist en goed samen. In werkelijkheid betekent het dat het goede zich moet onderschikken aan het juiste. De regel gaat altijd vóór het reflexieve oordeel.

Degenen die weerstand voelen bij het uitvoeren van de regels worden met een beroep op het juiste aangezet om die oprispingen van hun geweten opzij te zetten voor *'the greater good'* namelijk het juiste. Vandaar ook dat mensen die zaken uitvoeren met een autoriteit aan hun zijde meer geneigd zijn om door te gaan (Milgram) want het is de autoriteit die aangeeft dat het juiste meer telt dan hun persoonlijke denken over het goede. De bewuste verwerkelijking van het utopisch goede is daarmee immoreel, vandaar dat Popper kan zeggen; "Kijk uit voor diegenen die de hemel op aarde beloven; ze brengen meestal de hel".

Centraal staan pluraliteit en nataliteit. Als deze twee menselijke mogelijkheden niet axiomatisch worden neergezet gaan we af op een samenleving waarbij we voorbij gaan aan een credo dat vanaf de axiale tijd centraal staat in ons menselijk denken. Niet sinds Kants categorische imperatief, maar veel eerder al; in de tien geboden van het christendom, de confucianistische basisregel en het mededogen van het boeddhisme, hebben we op een groot deel van de wereld het idee opgevat dat ieder mens er toe doet en dat medemenselijkheid uitgangspunt zou moeten zijn van elke cultuur die afstand doet van de strijdcultuur. In eerdere colleges hebben we geprobeerd te laten zien hoe dat afscheid gekoppeld is aan het veranderen van leefomstandigheden. Cultuur is altijd de weerslag van omgangsvormen die proberen ons gedrag aan te passen aan de stand van de techniek en de context waarin we (over) leven.

Het steeds ingewikkelder worden van de wereld van de techniek maakt dat het lastig is om steeds weer al denkend te zoeken naar niet alleen de juiste omgang, maar ook de goede omgang met de technische mogelijkheden. Willen we wel alles wat we kunnen? Hoe zetten we techniek in en met welk doel doen we dat?

Netwerk van betrekkingen

We hebben in het negende college een aantal moderne visies op het bewustzijn en het denken laten passeren als kritiek en aanvulling op de analyse van Arendt.

We kunnen daaruit concluderen dat het denken niet bestaat als het denken van één individu, maar altijd is ingebed in een netwerk van betrekkingen. Het bewustzijn wordt door Searle gezien als een onlosmakelijk onderdeel van onze biologie. Hij stelt vast dat dit bewustzijn concrete materiele effecten heeft; we bouwen steden, maken kunst en scheppen politieke systemen. Dat betekent ook dat onze interactie met onszelf en de wereld afwegingen vraagt. Die afweging staat niet buiten of naast onze biologie, maar maakt daar een belangrijk deel van uit.

Wellicht het belangrijkste effect van een wereld die voortkomt uit onze bewustzijnsprocessen is dat wij mensen niet meer kunnen afgaan op onze instincten- en dus bewuste beslissingen moeten nemen. Dat die bewuste beslissingen niet los staan van emoties en context mag ondertussen duidelijk zijn.

Als ons 'ik' en ons geweten zijn ontstaan in de loop van onze menselijke ontwikkeling betekent dit nog niet dat we ze moeten marginaliseren. Damasio beschrijft hoe ons lijf en onze wereld zo ingewikkeld werden dat zich in ons een regisseur ontwikkelde die mede ging bepalen wat er in de aandacht kwam. Dat betekent ook dat we daarin kunnen sturen; niet volledig want als het overleven centraal staat is de 'oude' biologie veel beter in staat om te reageren en wordt veel bewustzijn uitgeschakeld. Bij heftige pijn kan dat zelfs leiden tot een uitschakeling van het bewustzijn. Maar als het gaat om subtielere keuzes is ons bewustzijn in staat om in de omgang met onze omgeving en onszelf mee te werken of tegen te houden.

Concluderend schetsen we onderstaand beeld van de mogelijkheden voor het denken als tegenwicht. Laten we beginnen met de begrenzing van denken ofwel de onmogelijkheden van het denken om tegenwicht te bieden;

- Omdat het denken drijft op de basis van onze aanleg en de context waarin wij worden opgevoed, is er nooit een plaats mogelijk om ons terug te trekken in een 'stop en denk' waarin een objectieve overweging met betrekking tot de verschijnselen gevonden kan worden. De inhoud van onze den modi Verstand en Vernunft zijn gegeven door de stand van wetenschap en de huidige waarden en normen verwerkt in onze opvoeding en sociale positie.
- Omdat het denken begrenst is door de mogelijkheden van reflectie en voorstellingsvermogen zal niet iedereen even goed in staat zijn om zich voorstelling te maken van niet aanwezige mensen en dingen.
- Omdat ons gedrag en ons denken gevoed worden vanuit onze diepste gevoelens is er geen bewustzijnsinhoud die losstaat van die gevoelens. Een denken dat daar –als van buitenaf– vorm aan geeft is daarmee onmogelijk.
- Dit alles betekent niet dat ons bewust nadenken geen effect heeft met betrekking tot de wereld buiten ons, de keuzes met betrekking tot goed en kwaad en de ontwikkeling van betere kennis over onze wereld en de menselijke positie daarin.

Het hiervoor beschrevene is een complex raster van voorwaarden, beperkingen en potenties waarbinnen ons denken plaats kan vinden. De individuele sociale ruimte die mensen in de samenleving hebben maakt het mogelijk om, zolang de gedachten over het goede zich binnen de maatschappelijke regels en wetten afspelen, vorm en inhoud te geven aan persoonlijke opvattingen van het goede. Denk hierbij aan Nietzsche's uitspraak: "Zij zei dat ze geen moraal had en ik dacht dat ze bedoelde dat ze, net als ik, een strengere moraal had."

Deze manier om een individueel 'goed' in de wereld neer te zetten, is een kenmerk van een samenleving die de pluraliteit respecteert. Het levert een samenleving op die een grote diversiteit kent. Gedurende de koude oorlog reisde er een door de Amerikaanse overheid betaalde tentoonstelling rond met alle mogelijke moderne en klassieke kunstvormen. Daar waren ook kunstvormen bij die de eigen Amerikaanse cultuur verwierpen en de misstanden daarvan aan de kaak stelden. Dat is nu precies de individuele vrijheid die kenmerkend is voor een samenleving die de pluraliteit belangrijk vindt.

Maar wat nu als er individuen zijn die opvattingen over het goede hebben die zodanig tegen de wetten en regels van een samenleving ingaan dat dit goede sancties oproept? Wat nu als één of meer individuen de handel en wandel van de eigen overheid openlijk aanklagen? Zijn de 'Wiki leaks' van Assange en de onthullingen over de NSA van Snowden uitingen van denken of zijn het subversieve acties die veroordeeld moeten worden?

Wanneer we de gedachtenlijn van Arendt met betrekking tot de banaliteit van het kwaad volgen, dan kunnen we niet ontkomen aan de volgende analyse.

Wanneer de politiek van een land de leugen en het verzwijgen van de waarheid als een voorwaardelijke basis van het politieke handelen gaat toepassen, dan vertoont deze politiek in elk geval een kenmerk van wat Arendt als kenmerken van een totalitair regime ziet. Op grond daarvan zou 'de wolk', d.w.z. De menselijke gemeenschap, zich geconfronteerd moeten weten met een denken dat ons wil waarschuwen. Hiermee zeggen we niet dat de Amerikaanse overheid totalitair is, maar wel dat de manier waarop de politiek zich heeft ontwikkeld in relatie tot de technologische vooruitgang en het verstand van de bevolking, niet langer doorzichtig en democratisch is gebleven. Het gaat er om dat ontwikkelingen van een samenleving die de pluraliteit in gevaar brengen tijdig gesignaleerd moeten worden.

Wat we hierboven beschreven hebben kent een filosofische context. Aristoteles gaat ervan uit dat men zich in principe invoegt en onderwerpt aan de endoxa, aan het juiste. Alleen wanneer men niet kan leven met de discrepantie tussen de wereld van het juiste en de eigen overwegingen vanuit de rede of het geloof, is men gerechtigd om de wereld van het juiste te weerstaan en desnoods met opoffering van de eigen vrijheid of het eigen leven vorm en inhoud te geven aan het eigen denken. Het oordelen is hier dus van een aard die de grens tussen leven en dood weer in de oordeelsvorming betreft.

Geweten en gemeenschap

Het is in het onderzoek naar het denken dat Arendt de nadruk legt op het persoonlijk geweten. We zouden daardoor bijna vergeten dat ze al eerder en veel vaker benadrukt heeft dat de ontmoeting van mensen in een wereld die zij politiek noemt en waar mensen zich aan elkaar onthullen minstens even belangrijk is als tegenwicht voor het ontsporen van de cultuur. In het politieke is de ruimte om te spreken en te handelen zonder gedreven te zijn door het overleven en de noodzaak. Daar kunnen

visies ontwikkeld worden en kan de pluraliteit getoond worden waar dit in het dagelijks leven van werk en arbeid vaak een lastige factor is.

Het tegenwicht van het denken kent dus twee polen;

1. Het meest individuele element van het denken, in de vorm van de dialoog met het persoonlijk geweten vormt de ene pool.
2. Het handelen en spreken in de politieke sfeer, waar wij ons aan elkaar onthullen, vormt de andere pool.

De gemeenschap kan het verkeerde gaan doen, het individuele geweten kan er helemaal naast zitten, maar in de confrontatie met elkaar vormen ze een bescherming tegen het kwaad. Er is geen zekerheid met betrekking tot het goede, er is hoogstens sprake van het opwerpen van een dam tegen het overstroomd worden door het kwade.

Literatuur

Arendt, H. (1994). *Oordelen, Lezingen over Kants politieke filosofie*. Nijmegen: Krisis/Parresia.

Arendt, H. (1968). *De mens bestaan en bestemming*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.

Arendt, H. (2012). *Denken, Het leven van de geest*. Zoetermeer: Klement/Pelckmans.

Bregman, R. (2013). *De geschiedenis van de vooruitgang*. Amsterdam: De Bezige Bij .

Damasio, A. (2010). *Het zelf wordt zich bewust*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

De Waal, F. (2008). *De aap en de filosoof*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.

De Waal, F. (2009). *een tijd voor empathie*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.

Goudsblom, J. (1992). *Vuur en beschaving*. Amsterdam: Meulenhoff.

Jaspers, K. (1956). *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. Frankfurt/m.Hamburg: Fischer.